

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 9
(17971)

2011 чылдың
январь 27,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Интител-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Тыва Республиканың Чазаанда

СПОРТЧУЛАРНЫ ДЕТКИИР

Декабрь 25-те Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа Чазак кижигүннери, республиканың янзы-бүрү ведомстволарының төлээлери киришкен. Хуралды ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит башкарып эрттирген.

Чазак хуралына бо удаада болган езугаар 24 болгаш немелде башкарылган сайгарып көргөн. Оларның эң-не кол-колунга 2011 чылда Тыва Республика талазы-биле электри энергиязының таригин тургузарының, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының чыынды командаларының иштинге албан-езузу-биле янзы-бүрү чергелиг спортчу маргылааларга киришкеш тирилген спортчуларга болгаш оларның белеткелдерин чоруткан тренерлерге чаңгыс аа бээр акша шаңналдарын бериринин чурумунуң база Тыва Республиканың күрүне өнчүзүндө чоруткан чер участоктарын арендага эрииниң өрттөн тургузарының дуйында айтырылганы хамаарыш-рып болур.

Республиканы болгаш Россия Федерациязын янзы-бүрү спортчу маргылааларга төлээлеп, спортчулар олимпийжи хевирлеринге белеткелдер чедип алган спортчуларга болгаш оларның тренерлеринге республика бюджетинин күсели-биле акша шаңнал-дарын бээриниң дугайында төлө-лелди бо хуралга ийи дугаар чыгулга-биле хүлээп алган. ТР-ниң аныяктар херектеринин болгаш спорт талазы-биле сайыды Уран-Сандарның дыңнадып турары-на, ук хемчегни боттандыра-на бо чылгы республика бюджетинде 2,5 млн. рубльди көрүп алган.

Республикага 2011 чылда электри энергиязының таригин тургузарының дугайында айтырылганы чыгулга-биле элээн чидиг байдал-га эрткен. ТР-ниң Тарифтер тала-биле албанының удуртукчузу

Е.В. Каратаеваның дыңнадып турары-биле моон мурнунда чылдарда электри энергиязын мөөнү-биле садар өртөк-биле садып ап турган болза, ам бо чылдан эгелеп ону кызыгаарлат-тынар өртөктер-биле садып алыр аргалыг апарган. Ону Россия Федерациязының иштинде чүгле алды хөй тарифтиг санаашкынныг регионнар санынче Тываны чеди дугаар кылдыр киригениниң ачызында чедип алдырган. Кожавыс Бурятияны база ук даңзыже кириген болуп турар. Бо хемчегни чорут-канының түннелинде 109 млн. рубль камналга үнүп келген бол-гаш ону республиканың өнчүзүндө турар электри хандырылга бүдү-рүлгелеринин, электри четкилеринин дериг-херекселдерин чаар-тырынче угландыраы көрдүнүп турар. Чогумчалыг шинчээдиң алыры-биле ону кайнаар чарыза экил деп айтырылганы сайга-рылгазы дүшкүрлүг байдалга эрткен. Хөй тарифтиг санаашкын-че шилчээни эки-даа бол, ынчалзажок республика электри энергиязының өрттөнүн өзүлдөзүндө чыллаваан. Бо чылын электри энергия өрттө-ортумаа-биле 13,2 хууга өзер болгаш бир кВттиң өрттө 3,4 рубль чедө бээр. База ол ышкаш ийи тарифтиг (хүндүскү болгаш дүнеки) санаашкынче шилчээни-биле холбаштыр хөй санаашкынныг счетчиктер ээлери хүндүс бир өске, а дүне оон эвээш тариф-биле төлээр. Тарифтер өзүлдөзү ол талазы-биле өрелериниң улам өзөрүнгө идиг болур дээрзи билдингир. Дарый хөй тарифтиг счетчиктер тургузуп албас болза, байдал дам-на нарыыдаар. Ын-

чангаш камнап алган акшаларны албан черлеринге, организация-ларга ук дериг-херексел тургу-зарына база кириштирерин ху-ралды башкарып турган Ш.Иргит саналдаан. Ол чөптүг санал-дыр, ынчалза-даа чурттакчы чон счет-чиктерни бодунуң күсели-биле садып алыр ужурлуг чүве болза, ол хемчег чыл-чылы-биле узамды-гар, а оон уржуундан өрелер улам өзер. Социал байдалы берге хе-реглекчилерге ол талазы-биле күрүне деткимчези негеттинип келири чадалчок. Бо айтырыга хамаарыштыр тускай программа тургуса эки боор.

ТР-ниң Чер болгаш өнчү-хө-реңги хамаарылгаларның яамызы Тыва Республиканың күрүне өнчү-зүндө турар чер участоктарын ажылгааны дээш аренда өрттөн тургузарының чурумун бадылаа-ры-биле кириген. Ук чурумну чер-ниң арендазының өрттөн норма-дүрүм езугаар кызыгаарлаарын чедип алыр сорулга-биле кирип турар. Моон мурнунда шак мындыг чурум турбаан, а чер арендазының өрттөн оон кадастр өрттөндө кө-рүп санаар турган болгаш түнне-линде чер арендазының өрттө-аажок улуг апар таварылгалар тургулаан. Бо айтырыгдан аңгыда ук яамы Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем кожуннарда көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлерни үлөтүр болгаш өске тускай ужур-дузалыг черлер бөлүүнче шилчи-дериниң дугайында айтырылгы кириген. Ук хемчеглерни Чаа-Хөл кожунга чургайлыг телевидение суургазын, Чеди-Хөл кожунга метеорология шинчилелдер чорудар станцияны база Улуг-Хем кожун-нун девискээринге сotalыг МТС харылзаа чериниң станциязын тургузар сорулга-биле чорудуп турар. Ынчал кээрге удавас Улуг-Хем кожуннуң ырак-узак девискээрлери МТС сotalыг харыл-зааны оон-даа шынарлыг кылдыр ажылдап, а Тываның девискээринге метеорология шинчилелдер чору-дар база бир станция Чеди-Хөл ко-жуунга ажылдап эгелээри чадавас.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

КАЖЫЫДАЛЫН ИЛЕРЕТКЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажылчын аргакчылаашкын кылып, Москвага «Домодедово» аэропортунга келгеш, каш шак бурунгаар болган халап дугайында аңаа дыңнаан.

«Домодедово» аэропор-та болган халап дугайында эң чурттуң болгаш хөй нацио-наль Тываның бүгү чурттакчыла-ры чүректеринге аары-биле эен. Кандыг-даа кем-буруу чок илерже угландыр кылган үл-гүни анаа кижиге бодап четпес-Боттарының езу-чурум чок эдиглерин кылыр дээш чүдөн-алданмас араатанзыг экстре-мерниң хөдөлишкенини

кылыкты болгаш килеңни болдур-ган. Ындыг өөдөжөк аажылал-дарга харыы чүгле айыыл чок чоруктуң хемчеглерин күштелди-рери эвес, бистер, россияжилер, кижиге бүрүзү — сөөк-язызы, ша-жын-чүдүлгези, политиктиг, социал болгаш өске-даа байдалы хамаан-чокка, улуг чуртувустуң салым-хуузу, ажы-төлүвүстүң салым-хуузу дээш ниити харысалганы боттарывыска алырывыс болур.

Кандыг-даа айтырылгы күш ажыл-лап шийтирилээр чорук турбас ужурлуг. Бодунуң кенен угааны-биле ындыг чүүлү билбес кижиге өршээл көргүспес херек. Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден, бодунуң өмүн-нээмден, Тываның бүгү чурттакчы-ларының өмүнээзинден ханы ка-жыыдалды терактыдан когараан-нарга, оларның төрелдеринге бол-гаш кижилеринге илередип тур мен. Силерге аар-берге бо шактарда силерниң-биле кады бис — деп, республиканың Баштыңы Ш.Кара-оол медеглед, кажыыдалын иле-реткен.

КИЧЭЭНГЕЙНИ — ХАМААТЫЛАРНЫҢ ДИЛЕГЛЕРИНЧЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол үнүп келген чылда хамаатыларның дилеглери-биле ажыл-ды идепкейжидерин, бадылаттырган график езугаар чонну хууда хүлээп алырын бодунуң оралакчы-ларындан болгаш сайыттардан негээн.

Хууда хүлээп алышкын кылы-рының чурумун болгаш шагын Чазак кижигүннери хамаатыларга дыңнадыр, дилеглерде кирген айтырылгалар талазы-биле барым-даалыг шийтирилери хүлээп алыр ужурлуглар. Дээди Хуралче соң-гулдалар чоруп турда республика-ның чурттакчыларының кол санал-дарының бирээзи бо болган дээр-зин Чазак Даргазы сагындырган. Оон аңгыда суббота санында Чазак кижигүннери кожуннарже үнүп, ажылчын айтырылгаларны шийтирилээр хүлээлгелиглер.

Шагаа бүдүүзүндө Чазак Дар-газының оралакчылары ырак, чедери берге районнарже үнерин планнааннар.

Шолбан Кара-оол Улуг-Хем кожунга сургакчылап чорааш, тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң мастерскаяларына кирген, хамаа-тыларны хууда айтырылгалар тала-зы-биле хүлээп алган. Муңчу мал-чыннарның Чазак доктаалы-биле тодараткан эрге-байдалын езугаар республиканың алдарлыг малчыны, Арыскан суурнуң Дөргүн-Бажы деп черде арат ажыл-агыйының малчыны Допур-оол Түлүшевич Дөнен Дарганың хүлээп алышкы-нынга ээлчег чок кирген. Ол сено-косилка садып алырынга мате-риалдыг дуза көргүзерин дилээн. Ол дилегни хандыра талазы-биле хемчег алырын Чазак Даргазының оралакчызы Валентин Енданга,

көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Арис Сааяга даалганы берген.

Албан-хүлээлгезин Чечен Рес-публикага күүседип чорааш, амы-тынындан чарылган эрге-хоойлу камгалаар органның ажылдакчы-зының авазы Анна Начин-ооловна Кара-Хунаны «Серебрянка» ка-дыкшылга төвүнче кадыын эки-жидип алыр кылдыр чоруткан. Ол ышкаш пенсионерлер Көк Хо-валыгович Хаптык-оол, Январь Ивановна Намчал оларның база кадыкшылын экижидер талазы-биле айтырылгалары шийтирил-тинген. РФ-тиң улус өөредилге-зиниң тергини Софья Доптун-ооловна Көргөн-оолга өөредилге номун үндүреринге дузаны чеди-рер кылдыр өөредилге сайыдының оралакчызы Органа Натсакка дааскан.

Эрткен чылдың ноябрьда рес-публиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун хүлээп алышкыны-на кирген амыдыралдың берге байдалдарына таварышкан кижиге чуртталга айтырылгы ший-тирилээр дээрзин сагындыраал. Чазак Даргазы айда бир катап (айның баштайгы пятницазында) хамаатыларны хүлээп ап турар. Чазак кижигүннериниң хүлээп алышкын графикин Чазактың ал-бан-езузуңуң сайызында парлаан.

Айтырыг салыр телефоннар: 2-30-96, 2-30-98.

АҢ КОКПАЛАРЫ-БИЛЕ

Тывада чылдың-на чорудуп турар аңныр кур-лавырларының кышкы маршрут санаашкынын эге-лей берген. Дириг амытаннарның болгаш кушкаш-тарның «чизезин» 16 млн. га хемчээлдиг аңныр ажылгалының черлеринге эрттирери көрдүнгөн.

Январь 20-ниң хүнүндө эге-лээш тускай демдеглед каан оруктар-биле он-он учетчик санак-чылар үнүпкеннер. Келир чылдың аңныр үезинде аңнаар аң-меңниң сан-нормаларын тургузар база ол ышкаш республиканың дириг амытаннар хүрээленинде баш сан болгаш шынар талазы-биле өс-керлишкенини хайгаараар талазы-биле көргүзүлгелерни чыы-ры-биле хар-биле шуглаттырган тайганың 70 км черин оларның кижиге бүрүзү эртер ужурлуг.

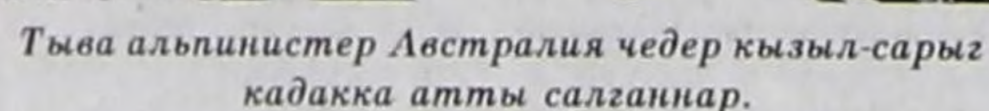
Ол хире улуг хемчээлдиг де-вискээрлерни бүрүнү-биле шыва аптар сорулга-биле бодунуң ин-спекторларындан аңгыда, штаттан дашкаар инспекторларны кириш-тирип турар. Комитеттин даргазы Александр Новиковтуң дыңнат-

каны-биле бо чылын бир дугаар дузалакчыларның кылган күш-ажылы төлевирлиг болур. Ынчан-гаш оларның кижиге бүрүзү-биле тускай керээни чарган.

2010 чылдың санаашкынының медээзи-биле алырга, амгы үеде Тываның девискээринде 9 муң ажыг сыын, 4 муң иви, 8 муң хире черлик хаваң, 12 муң элик, Сиби-риниң 3 муң даг чээрени, 3,6 муң ажыг адыг, 26 муң кодан, 2210 муң дилги, 561 дырбактыг, 23 муң киш, 110 муң ажыг кара-куш болгаш күртү-лер бар болуп турар. Буурларның 2009 чылда 4800 турганындан 2010 чылда 5380, а тооргуларның 13200-тен 18320 апарганынга база өске-даа аңнарның баш санының өске-нинге аңчылар өөрүүр боор.

Бистиң корр.

Тыва географтар Австралия экспедициязын эң баштай деткээннер

Январь 21-де Тываның географтарының ээлчеглиг хуралы болган. Орус география ниитилелиниң 14-кү съездизиниң дугайында кыска илеткелди эртем доктору, Тыва салбырының даргазы Светлана Курбатская кылган. Россияның Онза байдалдар яамызының сайыды Сергей Шойгу баштап турар Орус география ниитилелиниң ээлчеглиг съездизи эрткен чылдың декабрь 10-16 хүннеринде болуп эрткен. Россияның 69 регионнарындан географтар ынчан чыылганнар.

Сергей Шойгудан аңгыда, РФ-тиң Чазааның Даргазы Владимир Путин бо улуг чыышка киришкен.

Орус география институтинин даргазы бодунун илеткелинге географияны сайзырадырынга школачылары хаара тудары чугула деп патриотчу уткалыг чүүлду чугаалаан. С. Курбатская 16 семинарларнын 4 семинарынга киришкен. Бо съездеге бир солун илеткел

Пор-Бажиң дугайында болган. Ону шинчилээн археологтар, географтар, хөрзүн талазы-биле эртемденнер чаңгыс үн-биле Пор-Бажиң хааннар-беглер өргээзи звес, а манихей шажынның тудуу деп шынзытканнар. Бо тудуу кылдынгаш, ажылгалга кирбээн

болган. Манихей шажын 3 векте Вавилонияга тывылган болгаш чер кырында багай чүүлдерни делгедип турар өөредиглиг турган. Манихейинң шажынчылары моон сывыртадыпканнар. Ынчангаш 4-6 вектерге хамааржыр Пор-Бажың чер кырында арткан манихей шажынның чаңгыс-ла тураскаалы болуп турар. Археологтуг чаа чүүлдер моон тывылбаан, Пор-Бажың шиввээн ам шинчилээн ажык чок деп түүнелге Россияның эртемденнери келгеннер.

Тыва географтар РГН-ниң грантызын ойнап алыры-биле 2011 чылда кандыг экспедиция чорударын сүмөлешкеннер. 19-20 вектерде Тываны шинчилзэн орус эртемденнерниң оруун ам өөренип көөрдүн бодалды боттандыраы артак. Орус география ниитилелиниң Тыва салбырынга чаа кежигүннер немешкен.

Эң сөөлгү айтырыгда Тыванын шинчилээр эртемденнер "Делегей-нин 7 бедии - Тыва" командазынга боттуг дузаны кадар деп шиитпирлээш, ону херек кырында боттандырганнар. Делегей кезип чоруур тыва альпинистер 2010 чылдың төнчүзүндө Орус география институтелинин кижигүнүнге киргеннер болгай. Австралия чедер кызылсарыг кадакка аттарын салгаш, өргүлүн командага сунганнар. Тыва альпинистерин бо командазы 2011 чылдың февраль айда 5 дугаар див, Австралияның эң бедик даа болур Косцюкоже үнүүшкүннү кылырынга шудургу белеткенип турарлар. Ол Чер бөмбүрээзиниң тайлыгырында чыдар күрүнеже баар чөлшээрел — виза команданың холунда алдыган.

Бистиң корр.

2011 чылдың Шагаа байырлалын Тываның л
башкылары хуралдааш, февраль 3-те эртт
кылыр дугуруштувус деп тайылбырлап турар.

Индиянын Дхарамсала хоорай-
да астрология болгаш эмчи ин-
ститутунда Хүн, Ай, сылдыстарның
чурум чыскаалын, хүн бүрүдө
болуп турар өскерлишкиннерни,
оран-делегейге оларның салдары-
биле чүү болу бээрин тодаргай,
шак, минута-даа часпайн, санап
турар болгаш сарыг шажын
календарын үндүрүп санап турар
кол чер ында. Сарыг шажынны-
биле Шагааның үнөр бүдүүзүн
санаарда Хүн системазының тос
планеталарының туружун, черниң
куржагларының аайы-биле шахты
барымдаалап санап үндүрер чүве
болгай, ам бо удаада каш-ла киж
аразында дугурушкаш, бойдустун,
делегейниң сылдыстар, Ай, Хүн
эргилдзиниң салдары-биле болур
болушкуннарны, эргилдени ын-
чаар база ескертип болур чүве бе?

Моон мурнунда чылдарда бүдүн чылдың дургузунда хүн бүрү кандыг хүн болурун, чүнү кылып болурун, чүнү эгелеп бүдүрзе экил, кандыг ажыл-үүле, чорукту кылып болбазының дугайында Ай, Хүн календарын тургускаш, тускай номчугаш кылдыр үндүрүп турдум. Ам үнүп келир демир Тоолой чылы 2001 чылдың март 5-те эртен 3-4 шак аразында айның башкы чаазы бакылап кээрге, Шагаа үнгени ол болур ужурулуг.

Геше Лопсан Түптен башкының тургусканы эрткен 2010 чылдың шажын календары чон ортузунга тараан, ында 2011 чылдың Шагаа-зы март 5-те деп айыткан-дыр.

Үстүндө лама-башкыларны
гаа кажан болур дугайында
жулгазынга Лопсан Түптен
киришкен болза, ол бодун
мунда айтып кааны Шагаа хү
дугайында чүгө бадыткава
Ынчаарга эрткен чылдын
чыл дугайында ажыглап келге
шажын календары-даа, ном
кылдыр парлаан календар
хоозун чүве болганы ол бе?

Мен сарыг шажынның фи
фиязының, номналының, Ай
санаашкынының мөгейикчи
дүкүзү киж и мен. Ол шаж
дириг амытан бүрүзүнүн ам
ралын, мага-бодун, оран-дел
ниң болуушкуннарын сылд
тургузуу-биле санап, д
амытаннарга, бойдуска болу
хай-бачыттарны чайладыр
номналын номчуп, канчап
багай чаңчылдар, хай-халап ча
бээрл, канчаар чурттаар
дугайында сүмелзэнинге бүз
лама-башкыларның, чырытк
Далай-Ламаның кайы хире аж
турарыңа мөгеер киж и мен
удаада мен Тывада лама, хай
ны шүгүмчүлөп, бактаар-да
вейн, бодап чоруур билди
айтырымны салып, бо чү
бижзеним бо.

Ындыг болганда Шагаа к
даа хүнде болур-ла ыйнаан,
силер бүгүдөгө, тыва чонумга
кежиктиг, кадыкшылдыг, эки
гай чыл болурун күзеп мөгөй.

Каа-Хем суур.

Бо чылдың январь 24-те Москвада Домодедово аэропорттун пассажирлер уткуур черинге турган хөй кижилерниң аразынче кирип келген үүлгедикчи бомбазын чазылдырыпкан.

Бодун катая өлүрүр кижинин 16 шах 32 минутада кылган ол чазылдырышкынындан 30 ажыг кижиямы-тынындан чарылган, 100 ажыг хамааты когараан деп эге баштай түнээз. Бо сан-түн ычнан тодаргай эвес болуп турган.

Чазылдырыбышкынның төвү чо-
гум кая болганы база билдинмээ.
Баштайгы медээлер езугаар алыр-
га, «нотаан каайлы зоназындан»
үнер черге болган деп база санал
турар, чүүк бээр зонага чазылган
деп каразыг база бар. Ооң соонда
келген медээ езугаар алырга, чам-
дык кижилер «Азия» ресторанның
чоогунга дааш үнгенин дыңдааннар.

Оуң соонда өлгөн кижилерниң саны 35 четкен, 130 кижжи когараан дээрзи дыңналып келген. Ону бир дугаар көргөн кижилер чүү болганын соталыг телефоннарынга тыртырып ап турганнар. Оларныч чуруктарында келген самолеттардан пассажирлерниң кирип кээри зоназында аажок ыш бар, шала кырында чыдар кижилер... Пассажирлерниң бирээзи: "Чазылдырышкын дүгээ болган!" — деп алгырган, ынаар шагдаалар болгаш камгалал чериниң аяылдакчылары маңажыпканнар. Шынал-ла, черде

чыдар кижилерни ийи-үш минута дургузунда алгаш, медпунктуже аппарганнар деп, херечилерниң бирээзи чугаалап турган.

Айыыл-халап болған черге
истелге бригадалары болғаш
чазылдырышкын техниказының
эксперттери дораан келгеннер.
Чазылдырышкынның күчү-күжүн
чижеглээн тротилге деңештирер-
ге, 7-10 килограмм чедип турган
хире. Ол черге медицинаның
дүрген дуза чедирер 60 машиназы
келген.

"Домодедово аэропортунга болган чазылдырышкынның фактызынга хамаарыштыр Россияның Кеземче кодекизинин 205 чүүлүнде "Террорисик акт" деп көрдүнгенин езугаар кеземче херзэн оттурган" – деп, РФ-тиң Истелге комитединин албан-езуунун төлээзи Владимир Маркин чугаалаан.

Айбыл-халапка таварышкан бүгү кижилерни чоокку эмнелерге чедирген. Сөөлүндө келген медээ өзугаар алырга, ынчан ий чазылдырыышкын болган, ол медээни тодарадып турар. ИХЯ-ның төп аппаратының истекчилери террористер элзэн каш кижиге турган деп түннелди үндүргөн.

Амгы үеде милиция ажилдакчылары аңаа турган херечилер-биле чугаалып, айылдың канчаар болганын тодарадып турар, аэропортта оперативте штаб болгаш терроризмге удур комиссия ажилдап эгелзэн.

Террорист кизи пассажирлер
уткуп турган улустун аразынга
кирип келгеш, бодун база катый
чазылдырган деп мелээ база бар.

Домодеового болган террорисчи чазылдырышкынның түңнелинде өлген кижилерге болгаш оларның өг-бүлелеринге дуза чедирерин РФ-тиң Президентизи Дмитрий Медведев дааскан. "Домодеового болган чазылдырышкынны баштайгы түңнел езу-гаар террористер кылган, амытынындан чарылганнар-даа, балыгланганнар-даа бар. Аңаа когарааннар медицинаның дүрген дузасын алыр ужурлуг. Амытынындан чарылганнарның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге качыгдалды илередип тур мен. Ам колчуул — аңаа когарааннарга дузаны болгаш деткимчени көргүзери" — деп, Президент Д.Медведев медеглэн.

Бүгү аэропорттарга болгаш вокзалдарга, транспорттун улугу- улуг белдирлеринге онза чурумну тургузарын Медведев дааскан. Ол ышкаш айыыл чок чорукту хандыраынче угланган хоойулар

чүгө долзуз-биле ажилдавайн турарыл дээрзин Президент ылавылаан. "Оларны канчаар күүседип келгенин, ам канчаар күүседип турарын көөр херек" — деп, ол негээн.

Истелге комитетиниң албан-

ИТАР-ТАСС агентлигинин сөөлгү медээзин езугаар алы Домодедово аэропортунга чазылдырышкынның күчүзү килограмм тротил болуп турар. Ону европейки даштыкы хевир улуг-шыырак мага-боттук эр кижиге күүсеткен. Өлгөн кижилернин 35 четкен, оларның аразында даштыкы чурттарның хамаатылары кети.

Ол хай-халап-биле холбаштыр январь 26-ны Москва хоорондо
болгаш Москва облазынга Кажыыдал хүнү кылдыр чарлаан.
уржуунда массалыг хемчеглер, ылаңгыя Студентилер хүнү-
холбашкан оюн-тоглаалар, конкурстар болбаан.

Россиянын Президентин Дмитрий Медведев боо-чепсек ажыг структураларнын удуртукчулары-биле, транспорт сайыды-чөвүлел хуралды эрттирген. "Домоделового болган чазылдырыш дээрге, эки белеткеттинген, хөй-ле кижилерже угланган хөделии дээрзин ол демдеглээн. Ындыг чорукту катаптавазы-биле транспорт белдирлерин онза чурумунга байлаа.

«Хоойлужудулганы бо талазы-биле шыңгыраткан бис — деу
уламчылаан. — Ындыг турбуге ол хоойлуну күүсетпес чоруктар
болуп турары хомуданчыг. Ону Домодедовго канчаар сагып тура
ханы сайгарар кылдыр прокурорго даалганы бердим. Чогум аэро-
эки-дир, чаартыр кылып каан, чүгле айыл чок чорукту ханды
талазы-биле ажалды четпес чорудуп келген-дир. Ол дээш
хамаарышкан бүгү албан-дужаалдыг кижилер харысалганы чүк
ужурлуг.

Теракт дээрge, улуг хай-халап, улуг кажыдал-дыр. Эрге-хонд камгалаар органнар оон чылдагаанын дарый тодарадып, истелд чогумчалыг эрттирер дээрзинге бүзүрөп тур мен» — деп чугаалд.

Москва. январь 25.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2011 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга хүн бүрүнүн ажыглалына садып турар (автотранспортка кудар газтан аңгыда) суугаткан газдың үүрмектеп садар өртөөн тургузарының дугайында

2010 чылдың ноябрь 11 №488 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 1995 чылдың март 7-де "Өртөктерни (тарифтерни) күрүнениң эргелеп-башкаарын чурумчударының талазы-биле хемчеглериниң дугайында" №239 доктаалыга болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың декабрь 14-те "Тыва Республикага өртөк (тарифтер) политиказының үндезиннериниң дугайында" №1392 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Чурттакчы чонга хүн бүрүнүн ажыгла-тынга садып турар (автотранспорт чүүлдеринге кудар газтан аңгыда) сугаткан газдың үүрмектеп садар өртөөн 2011 чылдың январь-ден эгелеп бадылаар:

-- өртөөнде немелде өртөк үндүрүүн санап кааны-биле, баллоннарда 1 килограмм дээш 35 рубль 53 көпеек хемчээлдиг;

-- санаар херекселдери чок газ шыгжаар бөлүк савалар тургузулгаларына өртөөнде немелде өртөк үндүрүүн санап кааны-биле, 1 килограмм дээш 35 рубль 53 көпеек

хемчээлдиг;

-- санаар херекселдери бар газ шыгжаар бөлүк савалар тургузулгаларына өртөөнде немелде өртөк үндүрүүн санап кааны-биле, 1 куб. метр дээш 79 рубль 24 көпеек хемчээлдиг.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың октябрь 14-те "2010 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга хүн бүрүнүн ажыглалына садып турар (автотранспортка кудар газтан аңгыда) суугаткан газдың үүрмектеп садар өртөөн бадылаарының дугайында" №510 доктаалын 2011 чылдың январь 1-ден тура күжүн чидирген деп көөр.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Тожу кожуунга элезинниг үүрмек сайны дараазында казып-тывары-биле дилээр болгаш үнелел бээри кирип турар геологтуг шинчилел чорудар сорулга-биле чер иштин ажыглаар эргени бээр садыглажышкынны эрттирер талазы-биле комиссияны тургузарының дугайында

2010 чылдың декабрь 2 №536 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 1992 чылдың январь 21-де "Чер иштинин дугайында" №2395-1 Хоойлунун 13.1 чүүлүнге, Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республикага геологтуг шинчилел олгаш ниити нептереңгей казымал байлактар казып-тыварына, ол ышкаш казымал байлактар тывары-биле холбашпас өске-даа сорулгаларлыг чер иштинин чакостарын ажыгалга бээринин чурумунун дугайында" №1105 УХ-1 Хоойлунун 11 чүүлүнге үндезилеп, чер иштинин ажыглалының хамаарылгаларын таарыштырып-башкаар адырда хүннелгелерни боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Тожу кожуунга элезинниг үүрмек сайны дараазында казып-тывары-биле дилээр болгаш үнелел бээри кирип турар геологтуг шинчилел чорудар сорулга-биле чер иштин ажыглаар эргени бээр садыглажышкынны эрттирер талазы-биле

комиссияны (моон соонда - Комиссия) тургузар болгаш оон тургузуун бадылаар (кожун каан).

2. Тыва Республиканың Тожу кожуунда Тоора-Хем суурдан мурнуу-чөөн талаже 2 километрде У.Енисей (Би-Хем) хемниң шынаазында элезинниг үүрмек-сайны дараазында казып-тывары-биле дилээр болгаш үнелел бээри кирип турар геологтуг шинчилел чорудар сорулга-биле чер иштин ажыглаар эргени бээр садыглажышкынны эрттирер байдалдарны болгаш чурумун комиссия ажылдап кылыр.

3. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызынга дагзыр.

4. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың декабрь 2-де №536 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Тожу кожуунга элезинниг үүрмек-сайны дараазында казып-тывары-биле дилээр болгаш үнелел бээри кирип турар геологтуг шинчилел чорудар сорулга-биле чер иштин ажыглаар эргени бээр садыглажышкынны эрттирер талазы-биле комиссияны тургузуу

В.Д. Кара-Сал — Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип аар, даргазы;

О.В. Дугур-Сюрюн — Тыва Республиканың чер болгаш өнчү хамаарылгаларының дугайында хүлээлгезин күүседип турар, даргазының оралакчызы;

Г.С.-Д. Ондар — Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының сайыдының оралакчызы, харыыгалыг секретары;

А.Ч. Айыр-Санаа — Тожу кожуунун чагыр-еринин даргазы (чөпшээрешкени-биле);

А.А. Ли — Тыва Республиканың Экономика яамызының инвестициялыг болгаш инновациялыг төлөвилелдер боттандырылгалыг килдизинин даргазы;

В.В. Сүге-Маадыр — Тыва Республиканың Бойдус курлавырларын ажыглаар болгаш кадагалаарының адырында хайгаарал талазы-биле албанын дуртукчузунун оралакчызы;

М.М. Морта — Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының бойдус курлавырларының, бойдус ажыглалының болгаш экология килдизинин башкарыкчы специалисти.

"2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системанын чаартырының дугайында" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаарының дугайында

2010 чылдың ноябрь 23 №520 Кызыл хоорай

2007 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Чазаның "Тыва Республиканың транспорт политиказының Концепциязының дугайында" №1114, 2009 чылдың декабрь 17-де "2009 чылдың ноябрь 12-де Россия Федерациязының Президентизи Д.А. Медведев Россия Федерациязының Федерал-Хуралына Айыткалында кол-кол негиз-елерни күүседип талазы-биле хемчег-

лерни бадылаарының дугайында" №609 доктаалдарын күүседип-биле болгаш республиканың ажыл-агый чорудулгалыг тургустунуп турар рынок системасынга адырын кол угланышкыннарын тодардыр болгаш ону Россияның экономиказынче каттыштыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. "2011-2012 чылдарда Тыва Республика-

нын транспорт системанын чаартырының дугайында" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезинге конт-

рольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргитке дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың ноябрь 23-те №520 доктаалы-биле бадылаттынган

"2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системанын чаартырының дугайында" республиканың тускай сорулгалыг программазын бадылаарының дугайында" республиканың тускай сорулгалыг программазының паспорту

Программаның ады — "2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системанын чаартырының дугайында" республиканың тускай сорулгалыг программазы;

программаны ажылдап кылырының үндезини-2007 чылдың декабрь 30-де "Тыва Республиканың транспорт политиказының Концепциязының дугайында" Тыва Республиканың Чазаның №1114 доктаалы.

Программаның күрүнө чагыкчызы — Тыва Республиканың Чазы

Программаның кол ажылдап кылыкчызы — Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы

Программаның сорулгалы болгаш кылыр чүүлдери — кол сорулгалы — транспорт комплекзинин турум болгаш айыл чок ажылдаарына байдалдарны тургузары болгаш республиканың экономиказының өздүлдезинин байдалдарында чурттакчы чонун болгаш экономика адырларының транспорт ачы-дузасын негелделерин хандыраары;

кол кылыр чүүлдери: автомобиль оруктарына болгаш автомобиль оруктарының ажыгакчыларына шимчээшкынниң эпиг болгаш айыл чок байдалдарын хандыраары-биле орук тудугларын сайзыраңгайжыдары; транспорт системанын чижилгеге киржир аргазын бедидери болгаш республиканың транспорт күчүзүнүн ажыглалын хандыраары; транспорт инфраструктуразының объекти-лерин тудары болгаш оон техниктиг хандырылгалын бедидери;

программаны күүседиринин хуусаалары болгаш үе-чадалары — Программаны 2011-2012 чылдарда күүседип көрдүнгөн, оон үе-чадаларын тургуспаан;

программаның кол-кол хемчеглеринин даңзызы — орук адырына: регион болгаш тус черниң автооруктарын база көвүрүг-лерин тудары болгаш чаартыры; орук-тудуг техниказын садып алыры;

транспорт адырына: МИ-8 вертолеттар-ның болгаш АН-2 самолеттарның септелге фондузун садып алыры; МИ-8 вертолетту септээр;

программаны акшаландыраарының хемчээли болгаш дестери-программаны акшаландыраарының ниити хемчээли 483,921 млн. рубль болур, оон иштинде: федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизи-110,233 млн. рубль, республика бюджетинин акша-

хөреңгизинин күсели-биле — 373,688 млн. рубль; олардан:

2011 чылда — 238,183 млн. рубль, оон иштинде федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинин күсели-биле-33,035 млн. рубль, республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле — 205,148 млн. рубль; 2012 чылда-245,738 млн. рубль, оон иштинде: федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинин күсели-биле-77,198 млн. рубль, республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле-168,540 млн. рубль. Программаның хемчеглеринин акшаландырышкынны республика бюджетинин аргаларын барымдаалап тургаш чыл санында өскерттир;

программаның күүселдезинин сөөлгү түннелдери болгаш социал-экономика ачыктыг чорунун көргүзүлгери — орук адырына программаның хемчеглерин күүсеткен чорук агаар-бойдустун кандыг-даа байдалдарында автотранспорт шимчээшкынни кандыг-даа дүрген болгаш чүктүг болур болза, үзүктел чок база айыл чок чорук хандырынар. Чүк сөөртүлгезинин болгаш пассажир аргыштырылгалыг бот-үнези чиигээр, орук шимчээшкынниң айыл чок чорук экижиер. Чаа көвүрүглерни туткан чорук чурттакчылыг суурларның аразының оруун дыка кызыраар. Программаның хемчеглерин күүсеткенинин түннелинде регион-нун автомобиль оруктарының 34,4 км учас-токтары, ниити узун дурту 179,2 п.м. көвүрүг-лер туттунар болгаш регион болгаш тус чер ужуз-дузалыг автомобиль оруктарының 5 км участка чурттынып кылдынар, а ол ышкаш 7 сан орук-тудуг техниказын садып алыр;

программаның транспортка хамаарыш-кан хемчеглерин күүсеткенинин сөөлгү түн-нелдери болза, бүдүрүлгелерин шимчээр составын чаартыры, тус черниң агаар оруктарына авиасөөртүлгенин бот-үнезин чиигедип, Тыва Республиканың регион иштинге болгаш регионнар аразына турум болгаш доктаамал авиааргыштырылганы ажыдары болур. Программаның хемчег-лерин күүсеткенде республиканың авиа-бү-дүрүлгезинге чаа 70 ажылчын олуттар тургустунар;

программаның күүселдезинге контроль — программаның күүселдезинге контрольду күрүнө чагыкчызы-Тыва Республиканың Орук-транспорт болгаш харылзаа яамызы боттандыраар.

Тыва Республиканың республика бюджетин 2010 чылдың тос айларында күүселдезинин дугайында отчетту бадылаарының дугайында

2010 чылдың декабрь 15 №563 Кызыл кожуун

Россия Федерациязының Бюджет ко-дексинин 264.2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканы Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың республика бюджетин 2010 чылдың тос айларында күүселдезинин дугайында отчетту бадылаар.

2. Тыва Республиканың республика

бюджетин 2010 чылдың тос айларында күүселдезинин дугайында отчетту Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламен-тининче) болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазынче чорудар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринде ыяап-ла медицина камгаладылгалының системасында медицина ачы-дуза чедирилгезинин тарифтеринге чөпшээржилге талазы-биле комиссияның составына өскерилгелер кириринин дугайында

2009 чылдың сентябрь 30 № 483 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның док-таадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 29-та "Тыва Республиканың де-вискээринде ыяап-ла медицина камгаладыл-галының системасында медицина ачы-дуза чедирилгезинин тарифтеринге чөпшээр-жилге талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында" № 630 доктаалы-биле бадылаан комиссияның составына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) комиссияның составынче: Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Л.С. Мурманэни, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының план-экономика килдизинин начальниги Т.Ч. Таспанчикти кириер.

2. Комиссияның составындан А.Д. Ооржакты, Р.О.Сандан-оолду үндүрер. **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.**

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Сүт-Хөлдү мөгелер чурту дээр болгай. Ынчангаш мөге чаңгыс чер-чурттугларым дугайында чогаал бижиурин бодап чораан мен. Мөге Семис-оол дугайында номум циген соонда мөге Сүүр-оол Ондар башкым дугайында чогаал бижиур дээш каш чылдар бурунгаар ооң бажыңыга кирип хөөрешкеш, ооң чугаазын бижиттирип алган турган мен. Ооң соонда башкым чок болган. Мөге башкымның меңээ арттырып каан чугаазын ол хевээр, ооң чугаазының аяны-биле чара бижиткеш, чонга бараалгадыр бодадым, чүге дизе башкының чугаазында тыва хүреш дугайында солун төөгү барымдаалар бар.

АВТОР.

1932 чылдың июнь 2-де Сүт-Хөлдүн Ийи-Дыт деп черде алаакта кыштакта, кара суг кыдыынга төрүттүнген мен. Ачам ядыы Хүргүлек деп ашак. Ооң адазы Чамбал. Авам — Сарыглар уругу Таваакай. Ишкинге чурттап чораан Дондук деп кижинин уруу. Ачам Үстүү-Ишкин Ондары. Угувуста улуг мөгедээ чок. Ачам суму мөгези чораан: оваа, буга дагаан черлерге хүрежир чораан. Ачамның ачазы караа согур Чамбал хүрежип чораан дээр, боду улуг-шыырак. Ооң төөгүзүн билбес мен. Ачамның иезин Хам-кадай дээр. Өг-бүлөгө 5 оол турганнар. Долдай-оол — 1940 чылдарда Улуг-Хемге, «УТКА-ның 25 чылының» үндезилекчизи, Назын-оол Владимир Каттыарович (ат, фамилиязы будалган) кырган-ачазы-биле болган, Херел-оол — чаңгыс-даа класс дооспаан, ынчалза-даа кожуп бижиитер, МЧАЭ, колхоз, мал, хову бригадири. Шевер ажилчын киж. Олар чок болганнар. Седен-оол — башкы, 72 харлыг пенсионер. Бистен ырак чоруп чораан. Барыын-Хемчик, Кара-Хөлдөн бээр. Шекпээрге, Аксы-Барлыкка, Кызыл-Мажалыкка школа директору чораан. Мен оолдарның бичиизи мен. Ийи угбам бар. Улуг угбам Ховалыг Чылбар — кара ажилчын киж. Серен-Доржу Валентина — башкы, бичи угбам ол.

Ачамның улузу: Узун-Кечил-оол, Билим-оол. Кыжын Ийи-Дытка, казын, күзүн Чалбак-Хараганга, чайын Сүт-Хөл кыдыынга Кезек-Ыяш деп черге чурттап чордулар. Баштай МЧАЭ-лер турду, Суг-Аксының арты, Ак кыдыынга. Аңаала ажилдап чораан улус.

Школа май 1-де тараар чүве. Апрель 30-де өөренир, май 1-де одаг аждар, а 2-де чанар. Чана бергеш, айттар, андазын белеткээр. Малдарны аргыспас дээш сула бээр. Айт-биле тараа тарыырда, айттын бажын бир киж мунуп чоруур. А бистиң аалывыста айтты киж-даа мунмас, моожалал каар. Ийи айтка хомуттар суккаш, чүгени-биле кады ол-ла хевээр чортар. Малдар трактор-биле дөмей саң дорт чоруур чүве. Иелээ денге тыртар. Чедер черинге боттары тура дүжер. Сумун эжер ажил бар. 5 оол болза, бригадир киж бүрүзүңе 20 м черни хемчээп бээр. Часкы тарылга майдан эгелээш, июнь 10-га чедер. Чон муңгаранчыг ажилдаар. Хуу улустар 1-2 шаңныг боор. Арбай, сула, чиңгетараа, ак-тараа тарыыр. Күзүн тараа быжа бээр, хол кадыры-биле кезер. Тараа дүжүдүн ашактар уургай каскаш, аңаа ургаш, талды кезип дуглааш, саван салгаш, хөрзүн-ширик-биле дуглап кааптар. Кыжын келгеш, савалап алгаш чоруй баар.

Школаже 10-11 харлыында баар, мен база ынчалдым. Суг-Аксынга эге школа турду. Акым Седен, Чаң-оол, мен кады өөренидвис.

Тараа тарып тура, Комбуй-оол-биле хүрештим. 10-12 катап октаттым. Ыглап, демги кижини соккулап турдум. Эртенинде ол: «Хүрежишем, Сүүр» дидир. Комбуй-оолду октап кааптым. Херек кырында ужуп берип турган киж болган-дыр. Оон эгелеп хей-аът кире бердим. Августа өгге олурар киж чок, шупту сигенде. Ондар Кошкар-оолдун акызы Ондар Кодур-оол ол үеде шүглүр турган. Бир катап чем соонда, ону октап турар апарган мен. Бора-Тайга чурттуг Ховалыг Хырын-биле хүрешкеш, ону база октап турар мен. Хүрежимнің эгези ол. 1940 чылдарда пионерлернің одаг кывысқан черинге хүреш боор турган. Улуг оолдар аразында Сарыглар Семис-оол хүрежип турар киж. Дүне када, одаг чырыынга хүрежир чүве.

Мен 1950 чылдан эгелеп ажилдай бердим. 1951 чылда башкылар чедишпес дээш, 6 айлыг курс ажиткан турган. Аңаа өөреним. 1951 чылдың август 15-тен эгелеп, 7 класс дооскаш Манчүрек школазынга ажилдай бердим. Чадаанага 8 класска шупту өөрүм-биле келдим. 5 хонгаш дургунналкан бис. Суг-Аксының дужунда адак-биле кештивис. 1950 чылда аалга кодан-нап кыштадым. Кодан алаактарда медээжок, ийини боолоп аарга, четчир чүве. «Бижики билбестерни узуткаар!» дээш, улуг оолдарны улуг, бичи улусту өөртсин дээш чоруткан. Оларны «культармей-жилер» дээр. Кезек оолдар бажың артынга тоннарлыг хүрежир бис. Манчүрек школазы 1952 чылда дүшкен. Мени Хөр-Тайгаже бадырыпкан. 50 хире киж чадаг-терге садып алган бис. Шупту Суг-Аксында маргылдааларже чоруптар бис, аңаа чернің узунун, бедиин халыыр, чаржыр, волейбол маргылдаазынга киржир. Тыва хүрешке 64-ке бир дугаар хүрештим. Ынчан хүрежир Күжүгеттер бар турган. Кады төрөөн алышкылар: Көк-Кара, Быйыргын, Сеглеңмей, Сарыг-оол, Чаш-Уруг, Араптан, Борбак-оол. Райпога ревизор-бухгалтерлеп турган Быйыргына таварыштым. Доран октаттым. Үр болбаанда база 64-ке хүрешкеш, эжен сүлде бо, база-ла Быйыргына таварышкеш, октаттым. Оон бир хүрешке, май 1-де, 4-ке арттым. Ондар Кодур-оолга таварышкеш октаткаш, хөйлең-биле шаңнаттым. Улуг хүрешке киргеним эгези ол.

Өөм ишти Деспи Санааевна-биле 1951 чылда Манчүрекке өглендим. Ынчан куда хоруглуг турган. 10 хире киж бир шээр чүве өлүргеш, шайлаан чүве. Улуг уруум Света 1952 чылда төрүттүндү, Саша 1954 чылда, а эн бичиизи Алекмаа 1956 чылда. 1956 чылда угаан кирип, өөренир болза эки-дир дээш, Кызылга келдим. Кызылга совпартшколага өөренип турумда шыдыраа, волейбол спорту бар чораан. Хүрешкеш, шүглүр

МӨГЕ СҮҮР-ООЛ БАШКЫ

Мэң башкым мөге Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар.

турдум. Шаңналга стол, хол шактары бээр чүве. Акызы, дүммазы хүрешке таваржырга, ужуп бериптер чүве. Ол үеде «Фестиваль» деп сөс тыылган. 1957 чылда көдээ черлерден мөгелер келген. Сарыглар Семис-оол, Сарыглар Сергештей, Доңгак Комбу. Оларның-биле таныштым. Ынчан эки хүрежип эгелээш, угаан база кирип келген мен. Хүреш чүгле күштен эвес, угаандан база кончуг хамааржыр чүве. Угаан-биле күш катый, дески турар ужурулуг. «Кандыг арга ажыглаарыл? Канчалта-рыл?» деп доктаамал бодалдыг турар сен.

Мен хүрежип турумда моол мөгелер чүгле 1966 чылда келгенер. Ынчан «Спартакиада народов Сибири и Дальнего Востока» деп чүве турган. Ак-Туруга школа директорлап тургаш, будум хирээге алызкан турган мен. Ынчан аскак хүрешкеш 74-ке моол эрге октаттым. 64-ке Биче-оол Монгул-оол Сухэ деп моолду октады. 1976 чылда Моолга 30 киж бардывыс. 64 мөге салган. Ооң соонда моолдар кээп хүрежип эгелей берген. Эгезинде моолдар бисти октап турдулар. Бистер моолдар-биле хүрешкеш, хүрежир ужурун билбейн турган бис. Олардан коргар турганывыс база чадавас. Олар адаккы баг-биле кончуг хүрежир. Ынчан бистернің назынывыс улуг 35-45 харлыг бис. А моолдар ышкаш аңгы тренерлиг, доктаамал тренировкалыг турган эвес бис. Психологтук белеткеливис шуут чок.

Моолга Улан-Баторнун төп стадионунга бардывыс. Оларда жеребевка чок. Улуг саазыннарда мөгелерни бижи каан турар. «Ол аймактан мөгени үндүрүңер!» дээр. 8 мөге артканда, Амырга мөге бир мөгени амалап аар. Эң ыраажы, чечен-мерген киж 5-6 минут иштинде ону алгап ырлап кээр. Ооң төрүттүнген черин, каяа, каш, чеже шүүлгенин алгаар. Мөгелер тускай олурар черлиг. Ында радио бар, ону дыңнааш, шөлчө үнүп кээр. Мөгелерни аймак Начыны, Чааны, Арзылаңы дээр. Арзылаң атты катап тургускаш Сарыглар Семис-оолга, Монгуш Маадырга, Монгуш Владимирге берзе

чүл? Аяс эвес болза, өске мөгелер шүглүр болур. «Улуг-Хемнин Начыны» деп атты 3-4-ке арткан мөгелерге берзе.

Шүглүр дээр бодалдыг кижиниң 8-ке келирге, өзү кара-рып оар. Бардамнаар болза хей.

Бистиң хүрежисте четпес чүүлдер бар болдур ийин. Федерация даргазында 64-түн чирин дуглаваан-даа киж олурар турар. Чадаананың Владимир Монгуш ышкаш эрлер салыр болза эки. Тыва хүрешти хостуг хүреш улузу удуртуп турар. Олар тыва хүрешти хүрежип чорааннар бе, билер бе, ону көөр болза эки.

Мөге салыкчыларын өөредир ужурулуг. Шаанда болза, артистер Максим Мунзук, Николай

Өлзей-оол, Виктор Көк-оол мөге салыкчылары турдулар.

Мөге-биле мөге эвес кижини канчал билип ап боорул? деп Тес-Хемден Самдан Семен деп улуг мөге кижиден айтырган мен. Ооң чажыттарын ол меңээ чугаалаан чүве. Мөгелер чөмненип орган болза, оларның кайы талазы-биле хүрежирин билип аар. Элезинге будун базылтарга, тавангайының ортузун көрүп тургаш оон билип аар. Шаанда байлар-дүжүметтер бодунун мөгезин өске черге чөмгербес турган. Мөге киж ээти кайы талазы-биле дайнаарыл? Оон билип аар. Мөге киж канчаар удуурул? Буттарындан, чем чиринден билип аар. Ол киж оң талазы-биле хүрежир эвесле, чок болза, аай-дедир хүрежир эвесле дээр ышкаш. Ону бижи каан мен, ол менде бар.

Амгы үеде улуг мөгелернің эргелерин чурумчудар болза эки. Мен республиканың хүреш федерациязынга чеже чугаалавадым дээр: «Аястың хүрежир эргелерин бижиңер!» деп. Чаан азы Арзылаң мөге сумуга, оон байтык одаг дагаан черге канчал хүрежирил? Ол чүгле Моолга, Украинага, Кореяга — каяа, Наадымга хүрешсин!

Аясты чүгле Наадымга хүрештир болза эки. Тываның Чаанынга аш-чем, суксунун делгээш, стол салып бээр, ол аңаа олурар ужурулуг. Мен Улуг-Хемге 1963 чылда Арыг-Үзүүнге бир хүрештим. Чаа-Хөлге бир хүрештим. Бижек-теткеним соонда бодумну шенээр дээш 1964 чылда Советтик Тываның 20 чыл оюнда эрги Шагаан-Арыга хүрешкеш, шүүлүм. Ол хевээр район чергелиг хүрештерге хүрешпээн мен.

Хүрежип чорааным. 1956 чылда Кызылга өөренип келгеш, ам улустарны көрүп, хамык чүвени сонуургап, столовадан чөмненип чоруп турган мен. Көдээден келген эрлернің эгиннери делгем, шыңганары мөчөк-мөчөк боор чүве. 1957 чылдың чеди айда Тыва автономнуг областың аныяктарының бирги фестивалында Кызыл мөгези кылдыр хүрештим. Сүт-Хөлдүн мөгези Сарыглар Семис-оол-биле иелээ артып калгаш, фестивальга акым шүүлүм. Мен —

Кызылдың мөгези үжүүрле Тыва автономнуг областың иш Тыва хүреш ынчан сайзырап лээн чүве. 1959 чылда Тыва ССРЭ-ге каттышканындан бээр чыл болган оюнда Кызылга дүм. Ынчан 64 мөге хүрежирган. Ооң соонда 1960, 1962 чы Наадымнарında база ынч 1964 чылда Советтик Тыван чыл оюнда 128 мөге салган төөгүге артар ужурулуг! Ок 11-де болган хүрешке 4 мөге зыңга кире бердим. Олар д Арзылаң Чамыяңның оглу К Валентин, Тес-Хемден Сагаачыл-оол, Улуг-Хемден Монгу Биче-оол база мен. Куулар лентинге таварыштым. Эге ба хончу-биле хүрежип чораан мен, оон чоорту эгин содаа хүрежип өөренип, балдыр арганы ажыглап өөренип ал Ол шагда хүрешке бисти өөредир боор, спортзалдар бар эвес. Ынчан Валентин кедергей хүрежип турган үези Ону холдан алгаш шеле согар дедирленип чыдырда, балды алгаш ойтур идеримге, меңээ бейн барды. Монгул-оолду о Сагаачы Кызыл-оолду сүрүп гаш, тудуп алгаш шелери мурнумга кээрге, идеримге чоокшулап, хөрээ ойталай б Балдырлаар киж шуут чавак зындан өттүр-даа алгаш ап оң талакы бутту солагай хол-солагай талакы бутту оң хол-иштинден база ап боор. Чок б оң талакы бутту даштындан ап боор. Балдырдан алырыны турар. Ынчан Сагаачы Кы оолду октааш, шүүлүм.

Сибирьнің болгаш ыр Чөөн чүктүң спартакиадазын деңзиге артист Дамба-Дар Дмитрий-биле дескиниг-биле решке иелээ арткан бис. Ол талазы-биле менден улуг к Олче дап бергеш, эгинден а соңгаар халааш тырткаш, кааптарымга, киж оң-ла х тендирээш, оранчок черже ой алгаш баргаш, 4-5 метр ч барып ушкан.

Эгин-биле ажилдаарга, күш үнмес чүве, бут база ту Тыныш база дакпыжавас. Үр жип, хончулажып, салдынчы рул бээр, дараазында м октадыр. Тиелелгениң кол үнде — дүрген хүрежир, дүрген биле хөй тудушпас, күш үндү Ынчан кижиниң хей-ады бе шаңналче кирер кордал чайла апаар. Чамдык мөгелер окта чадап, хончулашкаш туруп б Дараазында ээлчегде окта ның демдээ ол.

20 ажыг чыл иштинде хүр келдим. Ол үеңиң мөгелери бүрүн кончуг турган. Ам бо нерде Аясты кым-даа октап ч турарлары ол-дур. Ол үеде Наадымда Ооржак Дапыл шүү болза, келир хүреште кым и дээр. «Дапыл шүглүр албас б Сүүр-оол октадыптар, ол к шүглүр үнүп кээр» дээр бода киж бүрүзүңе кирип кээр. М бүрүзү шыдалдыг, аргалыг б узун-шыырак боор, бир-ле ар бодап алган кээр.

1958 чылда болду бе, Ч Хемчиктин мөгези Комбу Дон шолазын Араазай дээр, бод дүммазынга: «Эртен көөр шүглүр мен. Кижиге октадыр эвес мен» дээр чүве-дир. 4 м артканда Араазайга тавар бердим. Дүүнү ооң чугаазы ба кирип келген. Араазай-Комбу

ду узун болгаш кандыг-даа содактан алырга, хос боор, кандыг-даа мөгени хол башка көдүрүп кээр кижилер. Мен Араазай халып кээрге, улаштыр киргеш, хончудан алкаш, хөдөлүп чыдырда, баштай шимчээш, ойтур, солагай талакы будунун артындан илбектей тырткаш, ойтур идеримге, төнчү чок кижилер ушту ийин оң. Ынчан бир салдым, Араазай-Комбуга чаңгыс таварышканым ол.

Мээң билирим дөрт-хончуга кончуг хурежи эрлер тургулаан болдур ийин. Мен ол арганы өөренип аар дээш дыка үр чадашкан мен. Та канчаар турган чүве: мойну-биле хагар бе, бүгү боду-биле хагар бе, азы хей-биле алыр турган бе? Дөрт-хончуга Ондар Кошкар-оол кончуг кижилер. Хончуге кирген соонда ол каттырыптар. Каттырыпкаш, даглар баштарынче көөр кижилер. Ол арганы тендики эки кылыр. Бө-ла удурланыкчызынын дискээ черге дээпкен турар. Ол чок апарганда, Бай-Тайганын мөгези Хомушку Киров дөрт-хончулаар турду. Киров-биле 4-5 катап таварыштым, оон камгаланыр арганы билер болгаш алыспадым, мени октап чадаан кижилер. Ооң соонда Ооржак Кара-Кат кончуг хончулаар турду. Дораан чая тудуп каар, бүзүрелдиг эки арга. Октажып чадай бергенде, маңа узун кижилер тиелээр ужурулг. Эвин бодап, кайы-бир бут-биле арга кылыр: оң бут-биле бе, солагай бут-биле бе дөңмектептер. Ам ону кылыптар кижилер эки билбес-тир мен. Дөңмектээр арганы кылырга, удурланыкчызы куду баштаны бээр чүве. Ийи бутту хончудан

жиниң туружун көрүп тургаш хөдөлүр, өрү шураар болза, буттадыр. Шору хурежи берген чылдарымда дөрт-хончуга тудуп аар болзумза, анаа каткым кээр турган: «Бо-даа мээңи-дир!» деп бодаар мен. Дөрт-хончуга дораан чыыра тыртар, дөңмектин иштинден дегээлээр, артындан мундурар. Бүзүрелдиг арга кылыр. Спартакиада соонда эгин содаандан алгаш балдырлаар арга-биле хурежи бердим. Күш үнмес, дүрген хурежирге саат чок.

1966 чылда Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн чоннарынын спартакиадазынга Тывага (76 кг өрү) чемпионнадым. Чита облазынга Агинск национал округка аар деңзиге чемпионнадым. Улан-Удэге чемпион болдум. 1970 чылдарда Якутияга судьялап чордум.

Тывага хей шүүлүм. Дескиндир хурежир 56 кг, 64 кг, 72 кг, 72 кг өрү 4 деңзи турган. Деңзим 92 кг турду, сөөлүндө 102 кг апарды. Ам 92 кг чорду. Кызылга 5 Наадымнарга шүүлүм. Советтик Тыванын 15, 20 чыл оюнда шүүлүм. 1956, 1957, 1958, 1959 чылдарда май 9-та. 1971 чылда (41 харлыымда) Тес-Хемниң Валерий Араптан шүүлген, мен үжүрлештим. 9-ку Спартакиадада шүүлүм. 1965 чылда Улуг Тиелеленин 20 чыл оюнда 64 мөгеге шүүлүм. 1966, 1967 чылдарда база. Олимпий оюннары кылдыр алыр болза, ХХ чүс чылда Аяска алдын медальды, мөңгүн медальды Семис-оолга, а хүлер медальды меңээ тыпсып болур-дур ийин. Аяс ам 8-9 шүүлген-дир. Семис-оолду ажа бээр

Башкыларым Д.С. база С.Х. Ондарларның өз-бүлөзү. 1972 чыл.

чүвүрүм хончудун даггаш, хурештим. 4 кижилер арттывыс: Куулар Кавыш-оол, Сарыглар Семис-оол, Шемиден Монгуш Михаил, мен. Кавыш-оол Семис-оолга ужул берди. Иелээ арткаш Семис-оолду эгин содаандан алгаш, шелеримге мурнумга келирге, балдырдан алгаш октадым. Тургуза тыртып кээримге: «Хей-дир, чээн. Сени ам Тывада октаар кижилер чок-тур» деп Семис-оол даайым ынча дидир. Се-

дым. Мен эвес болзумза, шүглүп боор эрлер-дир ийин. Маадырны канчап Аяс шүүлдүрбес-тир, бажындан дозуп каар. Хомушку Кировту 4-5 октадым. Дапылды мен октаар, ол мени октаар. Мээң өөреникчим кижилер чүве. Хеймер-оол, Ашак-оол алышкылар кедергей хурежир. Хеймер-оол халаан олчаан көдүргеш, ажыр октаар, аа богда, угжок! Ашак-оол эгин содаа-биле хурежир.

Апыш-оол Кызылга хурештерге меңээ 3-даа салдырты. Бир катап эрги Шагаан-Арыгга Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем аразынын соччарыш маевказы болган. 4 мөгө артканда Апыш-оол мээң өөреникчим кижилер болгай: «Ужул берип көрөм, башкы. Мен Монгул-оол-биле хурежиптейн» дидир. Ужул бердим. «Сүүр-оол Чөөн-Хемчик мөгезинге ужул берген» деп чон ынчап барган. Катап хурештивис. Чаа тудушкаш, база ужул бердим. Апыш-оол Монгул-оолду чаа октаар чорду.

Девиг. Шаанда мөгелер улус мурнунга тепсенирге, чер сиртинейип турар чүве. Адын адаарга, содак-шуудаанын баан дыңзыткаш, мөгө салыкчызынга шошкуп чеде бээр. Баштай солагай талазынга туруп алгаш, эгинден даянгаш долганыйп турар. Девиржиң турган айттар ышкаш. Девирде далаш чок. Кончуг девир эрлер турган. Барыын-Хемчиктен Куулар Ашак-оол, Эйлиг-Хемден Санчы Кертик-оол. Девиг дээрге, ийи чалгынын херип алган эзир куш дег болгай.

Тывага эң эки девиг Сүт-Хөлдүн Донгак Дарыжыктын турган. Ол ийи караан шийип алгаш, ийи базым тавар чоруп орат. Мөгелер девиг кааптарга, ол чаа-ла девигин доозуп турар. 1949 чылда ону Чадаанага көргөн мен. Тывада ол дег сүрлүг, чараш девир кижилер чок. Халап болган кижилер. Шаанда мөгелер содак-шуудаан элик, хүлбүс кежинден боду даараар турган. Баа инек кежинден. Орлур, үстүр деп чүве чок. Девиг онаанга удур болур ужурулг. Эжин көргөш сузу бастынар азы хей-аът кирер. Күш четпес-даа болза, хартыганын кашпагайы-биле девиг келгеш хурежи бээрге, демгизиниң чүрээ саргыыр, коргуп турар эвеспе. Эки девир эрлерниң сүлдөзү бедик. Мөгө үнгенде дөңмектерин чаа часкаар, октап кааш база дөңмектерин чаа часкаар. Ооң ужуру — мөгө кижилер артык күштүүн көргүзүп

турары ол, база эът-мага бодунун хан-дамырын экижидип — мас-саптап турары ол. Ынчаар часкай бээрге, буттар билинмейн барган боор, оон миннип кээр. Колдуунун адаандан хой дег көвүк төктүп турган дээр. Бистер — тывалар бир-ле чүвеге сонуургаачал болгаш хайнакташтырып алган, моол-чургу кылдыр девир болу берген бис.

Бистер — Сүт-Хөл улузу, ада-иези тиелелени күзээр. Кижилер ханы боданып чоруур, эш-өөрүнүн чагыг-сөзүн күүседир дээш кызар апаар. Бодун шүгдүнөр. Кожуун, арбан даргазы: «Төрөөн черниң аталдарын бода, дүрген кашпагай хурежиң көр» — деп чагыыр. Ол кончуг дээштиг боор чүве.

Деспи Санааевна-биле бичиивистен кады чурттап келдивис. Меңээ бүзүрээр кижилер. «Дөмей-ле шүглүр-дүр ийин» деп мээң дугайымда бодаар. Чер-чуртун аталдарын бодап, алыр-чир бодал чок бис. Мен шаңналдарым Санааевнага тутсуп бээр мен. Шакар эндерик, авазы улуска бериптер турду. 19 катап бирги чер алган, 32 катап ийиги чер алган грамоталар бар. «Чаа, эртен ачам шүглүр, шаңналдыг черге чедер» деп уруг-дарыг бодап орат боор чүве.

Улуг хурештер баар дээнде кижилер уйгузу келбес. «Ол кижилер таваржып келзе канчаптарыл?» деп бодаар. Андарлып-дүндерлип, даңны атсы уйгу чок. Бичи када кум кыны бергенде дүжөй бээр, улаарай бээр. Канчаптайн? Кандыг арга кылыптайн? Кымга таваржыр мен? Хомушку Киров кандыг-даа аргалыг кончуг эр. Тывага кандыг эрлер турбаан дээр! Саргылар Сергештеиниң холдары угжок. Ам мөгелер бичиилей берген. Чамдык эрлер анаа семис-тир, шаанда хырынның кижилер чок турган. Сарыглар Семис-оол девиг бээрге, хөрөөн өрү тыртыптарга, бели хензиг чүве апаар. Донгак Мартаажык, мөгө Серен, Ховалыг Сарыг-оол — кымнарны кандыг дээр! Чүвүр содаа кетпес кижилер Монгуш Дадарыкпай. Шагдаа чүвүр кедер, чүвүрүн дагбас, галифелиг чүвүрлүг боор.

Бора-Тайга, Сүт-Хөлдү одунда бе, суунда бе? деп турары шын. Амир электен кемдеп чоруй барды. Аа, чүү дээр боор ону! Ооржак Сендашка 4 мөгеге таварыш-каш, улуг туралааш салдыртым. Успун Бадылаар-оолга база октадым. Май 1-де Сирин Херел-оолга бир октадым.

(Уланчызы 6-гы арында).

Спортчу өз-бүлелер командаларына шүптүзүңгә шаңнал — хой. 1992 чыл. Кызыл.

таш, чыыра тыртып эккелгеш, ийи бут шырагыл, ону ийи бут азынче суккаш көдүрүптер. удурланыкчызы селескелени бээр. м самбо, дзюдо, хостуг хуреш игалары-биле хурежир апарган. Сүт-Хөлдөн Күжүгет Чаш-Уруг дактан, 5-6 метр черден дескип чоруп тургаш, карак чивеш азында чоданын чингезинден, ол балдырдан азы сапогтуң акындан барып алыр. Ынчаар кашгай буттаар мөгелер ам чогулу. Ооржак Өлзей-оол оранчок черин буттаар. Буттаар кижилер оранктан алыр. Тевеер арга турар, ол-даа дегбес. Удурланыкчызын будун көөр. Тептирикпен кижилер урупкан ыяш ышкаш боор.

Кол аргаларым. 1957 чылдың ыяктар фестивалындан хей-аът бердим. Бо хүнде дег хей хуреш эвес, чылдың ужу-кыдында и-бир хуреш болур. Ынчан решке өөренимейн-даа чораан с. Дөрт-хончу. Удурланыкчынын кырынче шурай бээр. Ки-

деп бодалым чок турган.

Алдан-Маадырга школа директорлап турган мен. Киров колхоз-тун даргазы Ооржак Очур-оол, Бора-Тайганын «Чодураа» колхозунуң Солагай Лопсан чүве. Ийи колхозтун каттышкан маевказы 1960 чылда болганы ол. Ынчан школага чыраа аът садып каан кижилер мен, ону мунуп алгаш чеде бердим. Волейбол ойнааш, хурештивис. 64 мөгө салган. Бора-Тайганын мөгелери 32 кижилер, арткан 32 мөгө Хөр-Тайгадан, Суг-Аксындан, Алдан-Маадырдан, Кировтан дээш. 8 кижилер артканда Сарыглар Семис-оолга таваржы бердим. Ооң хурежир аргазын билер-ле болгай мен, дораан апарып салдым. 4 мөгө артыгыс: Хөр-Тайганын Сыям-оол, Бора-Тайганын Ховалыг Хеймер-оол, Ашак-оол алышкылар. Шүүлүм, Ашак-оол үжүрлешти. 1969 чылда ачам аараан, Суг-Аксынга чеде бээримге хуреш болур дээн. Бир оолдун эгин содаан, база бир кижиниң сапогун ачылап алгаш,

мис-оолда бардамнаар, улуурган чоруур чүве чок. Бодун топтуг, эки алдынар. «2 шакта хуреш» дээн болза 1 шак бурунгаар кээр. Бистин ол үенин мөгелери ындыг чурумнуг болдур ийин. Ам болза, кыйгырып-ла турар-дыр. Семис-оол хуреш үезинде өскээр көрбес, хурешкен улус кайгаар: канчаар хурежип турарын, кандыг арга ажыглап турарын көөр. Боду томаанныг, бүдүштүг кижилер ийин. Сарыглар Семис-оолга Арзылаң мөгени тыпсыр болза эки. 1940 чылдарда Арзылаң мөгө Чамыян турду, 90 чылдарда Чаан мөгө Аястыр. А Семис-оол уг чок-ла болгай. Ооң үезинде кончуг эрлер тургулаан. Семис-оолду Ак-Туруг чурт-тук Дамчай деп кижиниң Бормит деп оглу, Муртай-оол деп шагдаа октааннарын билер мен.

Мен Ондар Айыыжыны каш-даа октадым. Аястың адазы Семис-оолду 4-5-даа октадым. Өвүрдөн чок дээн мөгелер Шалыыр Доржу, Куулар Шагдыр-оолду хей окта-

(Төнчүзү. Эгези 4-5-кн
арыннарда).

МӨГЕ СУҮР-ООЛ БАШКЫ

Ынчан хүреш шаңналы шоолуг
эвес турган. Мал хөй турган, а ооң-
биле шаңнавайн турду. Наадым 7
айда турган чүве. Кол чүве —
ажылче сагыш салыр турган, сизген
кезилдези, тараа суггарар дээш.
1964 чылда Ак-Туруга школа
директорлап турдум. 1963 чылда
бижектеттим, шөйүндүлерим үзүл-
ген. 1964 чылда «кандыг эвес мен»
дээш, Шагаан-Арыгга 64 мөгеге
шүүлүм.

1964 чылдың октябрь 11-де Ты-
ваның Совет Эвилелинге каттышка-
нының 20 чыл оюнда Кызылга
дериг-херекселдиг аътты баглап
каан, шүүлген мөгө алыр дээн. Мен
шүүлүм, Сагаачы Кызыл-оол
үжүрлөшкөн. Социалист Күш-
ажылдың Маадыры Ооржак Лоп-
саңчап аътты менээ тудушту.
Стадионну 3 долгандыр халыттым.
Лопсаңчап: «Ча, оглум, аътты
соондан чорудуптар мен» диди.
Чана бердим. Ол аътты бербээн.
Айтырбаан-даа мен.

1971 чылда Тыва Арат респуб-
ликаның 50 чылында мен үжүр-
лөштүм. Араптаң Валерий аътты
алгаш чоруй барды. Ынчан дуран
алдым.

Алган шаңналдарымдан чү-
гээрлери мындыг. Албаан адым
биле бир дурандан аңгыда үш ка-
тап 16 база 28 дугаарлыг дүүргө-
лөр алдым. Майыктааш, чүвүр кы-
лыр пөс-даа бээр чораан. Болган-
чок хол азы стол шагы, азы бир
тоннук торгу бээр чүве. Дуранны
катымга бердим, аңаар кижини ол.
Алдан-Маадырларның 100 чыл
оюнда Монгуш Владимир Ооржак
Денгей-оолдун ак адын алды.

Оглум хүрештерге киришпес,
хөңнү чок. Студентилеп тургаш 32
мөгеге шүүлү. Мээң оолдарымда
хүрежиптер кижини чок, ие угу

Мөгө башкы С.Х. Ондарның өз-бүлелиниң командасы, Сүт-Хөлдөн башкы Х.С. Ондарның
өз-бүлө командалары республика чергелиг өз-бүлө командаларының аразында спортчу
оюннарга тиштелге соонда. 1992 чыл. Кызыл.

салгаар деп чүве шын.

Мен 1952 чылдан бээр чиик
атлетикага шыырак турдум. Чадаг
чарыш, черниң бедии — 155 см,
коньки, лыжага республикага
киржип турдум. Волейболга Саян
артынче 1957 чылда Абаканга
Куулар Даржаа, Кумаяк суглар
ойнап чордувус. 1958 чылда Амур
облазында Благовещенск хоо-
райже Куулар Даржаа, Монгуш
Сергей, Кумаяк, Улуг-Хемден Мон-
гул-оол Биче-оол суглар ойнап
чордувус. Шыдыраага, стол тенни-

зинге ойнаар мен. Шыдыраага
шаңналче бо-ла кирер кижини мен.
4-5 чыл бурунгаар, 60 хар ажа
бергенimde республиканың спорт-
комитетинин эрттиргени өз-бү-
лелер аразында волейбол маргыл-
даазында «эң эки камгалакчы»
дээш хойбиле шаңнаттым. Штан-
га, шой-даа көдүрүп турдум.

Ол шагда Кызылга хүреш
боорга, «5 чыл» стадионунда
спортзалга мөгелер чыдар боор
чүве. 11 шак чеде бээр, мөгө-
лери дораан четчелээр, айтырар.

Биске сырткы-биле байковый
чоорган берип каар чүве. Ында
аңаа чугаалажып чыдар бис. Ам
болза: «Мөңгүлектен» беринер!»
дээр ыйнаан.

Сөөлгү катап Кызылга 1971
чылда, Тываның 50 чыл оюнда 6
кижи салдым. Араптаң аът алды.
Партия кижигүнү кижини ындыг-
мындыг дээр эвес. Араптаңның
артындан алгаш идеримге, хол
даянырга салыпкан мен, ол тура
халааш мени шөлөргө дискет
караанга ушкан мен. Маргылдаа

үнгөн. Кол судья — Со-
Соянович, обкомнун аг-
паганда килдизинин дар-
йыр чедирип тур мен, дун
Араптаңга чугаалады. У,
хүрештирер дээр, ы
Ынчан 40 харлыг мен. Ар-
эки билер.

40 хардан өрү наз-
лейбол, хоочуннар хүр-
баштай мен организаста
Тайгага, Чөөн-Хемчикке,
Хемчикке, Чаа-Хөлге, С
40-50 хардан өрү мөгө
организастадым. Владим
оолдун 50 харлаанынга б
кү черни алдым. Менээ
ирт бердилер.

1964 чылдан эгелеп
мөгелерин: Базыр-Тара-
лийни, Доспан Найдан-оол-
гул-оол Биче-оолду, Бүрб
оолду, өске-даа хөй спорт
эдертип чордум. Эки эрл
кончуг ынак дунмаларым.
раа Монгул-оол Биче-оол
талантылыг: хүрежир, во-
лейбол ойнаар, улуг
затар. Улгады бергеш, 90
эгезинде волейболга өз-бү-
гылдаазы кылып турду
өз-бүлөм, ооңуу, Сүт-Хөл
рең-оолдуу. Бир катап Э
Кылгыдайлар, Кызылда
лар база киришкен чүве.

1990 чылда пенсия ү-
генимде кожуун чагыргаз
кел дээн. «Спорт комитет
гала» дээн. 7 чыл даргала
публикага Улуг-Хем кожуу
Кызылга четпейн турган.
нар аразындан чүгле бир
турдувус. Лыжа, хүреш
дугаар чер, национал спорт
3 дугаар черлер. Чиик атл
шаңналдыг черлерни аль-
дувус. Хоккей, лыжа, чадаг
ка дески турдувус. 1997
кышкы спартакиадага Ул
бирги черни алды.

2000 чылдың октябрь
Чуруктарны ө
архивинден алг

ТӨӨГҮЛҮГ ДӨРТӨН БЕШ ЧЫЛ

● ХБАБ-тың (хамааты байдалдың акт бижилгези) Тывага эгелээни

Мээң бо чүүлү бижир дээн кол сорулгам:
Советтиг Тываның чурттакчыларынга төрүттүнгөн
дугайында херечилел тыпсып эгелээни. Ооң
мурнунда тыва кижини бодун бадыткаптар кандыг-
даа документ чок чораан болгай бис.

Тыва чонга херечилел тыпсыр
политиктиг кампания 1945 чылдың
күскү айларында болуп эртип тур-
ган. Ол үеде тыва чон мал ажил-
дыг, көшкүн амыдыралдыг болга-
нындан суур төвүндөн дыка ырак
черлерге тоо быдаргай чурттап
чорааннар. Ынчангаш аът мунуп
алгаш, аалдарга хонуп чорааш,
документилерни ол черинге бижип
бээр болгаш, ол-ла дораан ээле-
ринге тыпсыр.

Ол үеде ол берге болгаш сол-
лун ажилга киржип чораан акый-
ның 1995 чылда менээ чугаалааны
мындыг: «Ийе, кончуг харыска-
галыг болгаш хүндүткелдиг ажил-
га киржип чораан мен. Төрүт-
түнгөш, 7-8 хонган чаш уруглардан
эгелээш, 70-80 харлыг кырганнарга
чедир чаңгызын-даа арттырбайн
бүрүткээр.

Чамдык аалдарга чеде бээр, че-
де, сандай-даа чок, ширтек кы-
рынга чыдып алгаш-даа бижит-
тинип турдувус ийин. Уруг-дары
хөй болза, бир өггө бүдүн хүн эрте
бээр. Бир кижинин документизин
кылырынга бир шак хире үе неге-
тинер. Журналга адын бижээш,
херечилел бижиринден аңгыда,
«хамааты байдалдың акт бижил-
гези» ол кижинин төөгүзүн бижи-

ринге дыка хөй үе эртер. Аңаа
ады, фамилиязы, адазының ады,
төрүттүнгөн чери, хар-назыны,
ажылы, националы, оон ыңай-даа
ада-иезинин база шак-ла ындыг
айтырыгларынга харыылаар, ам
артында ийи хоолгалыг кылдыр
бижири. Бис үш кижини ийи ай хире
чоруп келдизис.

Баш бурунгаар суртаал ажылы
чоруп турган хевирлиг, аалдарга
чеде бээр, кодан девискээр,
өөнүн ишти-дашты арыг-силги,
уруг-дарыындан эгелээш, ботта-
рының кеттинип алганы шевиргин.
Келген улуска салыр аш-чеми шы-
нарлыг, ажыы-биле чугаалаарга,
хоюн дөгөргөш, хойтпаан хайын-
дырып алган болгулаар. Ындыг-
даа болза ол ажилдап чоруп
тургаш, шуугал турар улуг эзирик
кижи-даа көрбедивис. Нийтизи-
биле корум-чурум дыка шыңгы,
ажылдаан улус чоогунга херек чок
кижи чоокшулаас, шимээрпеп
шуугашпас. Назыны улгады берген
улустар уругларының-даа, ботта-
рының-даа төрүттүнгөн үезин
уттупкан боор. Эрги тыва езу-биле:
«Улу чылдың частың адак айының
чаазында, азы Хаван чылының
күстүн башкы айы» дээр-ле,
салаа баян санал-ла эгелээр сен,

а хүннерин чүгле чоокшуладыр
салыр чүве-ле болгай.

Хамык чүүлү кылып дооскаш,
өз-бүлениң ээлеринге төрүттүнгөн
дугайында херечилелди тыпсыкаш:
«Ам Совет Эвилелиниң езулуг
хамаатызы болганыңар ол!» — деп
чарлаптарга-ла, кымга өөрүнчүг
эвес боор.

Тываларның хостуг үнүн,
чоргаар ырын
Дыңнавааннар дыңназын дээш,
көзүннөр дээш
Дээди шынныг хоойлуну
мактап ырлаан
Делегейде менден чоргаар
хамааты чок.

Бо одуругларны чииги-биле
ырлап чоруур апарган бис. Ол-ла
үениң байдалы-биле амы-хууда
эскериглерим: Совет Тываның
барыын талакы төп кожуунна-
рының чурттакчыларының тыва
фамилиязы адазының ады апарган.
Чижек кылдыр алырга, Түлюш
Эрес Маадырович дээр оолдун
долу ат, фамилиязы Маадыр Эрес
Түлюшович дээр, ол чаңчыл ам-
даа өскерилбээн. Улуг улустар
бурганнай бээр, тыва фамилия
шуут чиде бээр.

Совет Тываның чөөн талакы
кожууннары: Чөөн-Хемчик, Сүт-
Хөл, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-
Тайга, Өвүр, Бай-Тайга — бо
кожууннарның чурттакчыларының
эрги фамилиялары хевээр арткан,
ам-даа уламчылап турар. Хевирин
бодарга, чаа документилер
кылырының өөредилге семинарын

девискээр аайы-биле эрттирип
турган хевирлиг. Ол шагда машина-
балгат бар эвес, аргыжары берге-
ле ыйнаан.

Адаарга эптиг боорга, тыва
улус ХБАБ-ты ЗАГС деп чугаа-
лажыр. Ынчаар шуут чаңчыгып
калган бис. Ийде, чамдык ада-
иелер оолдарының харын өскер-
тир чылдагааны шериг албан
эрттиреринден чайладыксаар.
Дайын соонда чылдарда шериг
албаны эрттиреринин хуусаазы 4-
5 чыл болур турган. Чамдык ада-
иелер уруг-дарыын школа назы-
нындан чайладыксаар, ол-даа
билдингир, шору өзе берген
уругларның аалга ажыын көрүп,
ажылга өөредир. Шак ол хар-
назыны өскерли берген уруглар,
оолдар улгадып, пенсия назыны
чеде бергеш, бергедежип турганын
көргөн мен.

Үш дугаар эскериг: ТАР үе-
зинде чамдык оолдарның аттарын
янзы-бүрү маадырлыг, азы ат-
сураа билдингир кижилер-биле
дөмей кылдыр адал турган. Чижээ,
Чкалов, Щорс, Чапаев, Киров,
Ворошилов, Буденный, Жуков
дээш, оон-даа өске. Ленин, Сталин,
Тока деп аттарны херечилел кы-
лырда, Лен-оол, Стал-оол, Стай-
оол дээн хевирлиг кылдыр солуп
турган, айтышкын ындыг турган
чүве-дир. Тыва оолдарның аттары
Хурал-оол — хурал болуп турда,
Соңгулда, Соңгукчу — соңгулда
үезинде, Чизел-оол, Бүрүткел,
Даңзы, Даңзылаар чизе болуп

турда төрүттүнгөн оолдар-
Бо-ла бүгү үүрмек эс-
лерни чаңгыс сумудан эве-
ваның булуң бүрүзүндөн ки-
дизе, частырыг чок боор.

Шак ындыг политиктиг
ния 1945 чылдың күзүндө
ның кожуун, суму, аалдар
зүнге хайнышкынныг эрти-
ган, төөгүлүг чыл! 1995 че-
сентябрь 6-да Чадаана хос
ХБАБ-тың 50 чылын бай-
байдалга республика денн
кылдыр (аяк шай, аш-че-
дээжиши шупту бар) кожу,
ХБАБ эргелекчиши турган
Салчаковна Монгуш кончу
организастап, эрттиргенин с
олур мен.

1980 чылдар эгезинде ча-
ленген аныяктар бадыйла
документ кылдырып алырга,
не үнелиг 100 (чүс) рубльди
төлеп турду-ла. Оон-на у
ыйнаан 60-70 харлыг кырга-
даа бадыйлашкан херечилел
дырып турган дээр чүве. О
хөөкүй акшаның салдары ый

Аныяк чоруур шаамда, к
Совет, чагыргага хөй чылд
ажылдап, ХБАБ документиле
даа кылып чордум. Оон бад
кан, өлгениниң, ада болур
дугайында херечилелдер дуга
да бижир болза, чугаа у
Төөгүлүг дөртөн беш чыл.

Людуп ДОМ
күш-ажылдың хоочу
Бажың-Алаак суур.

“ШЫННЫҢ”

поштазындан

П.Т. Дамба-Хуурактың чырык адынга

Кижилер болгаш бойдус

КАЙГАМЧЫК УДУРТУКЧУ ЧОРААН

Партизан Түлүшев чок болгонда Кызылга турбаан мен, анчагаш ону сөөлгү оруунче дежиринге киришпээмин менээ хомуданчыг болган. Ырак чер арааш аалымга келиримге: «Сени еткип, ажил-агыйга өөредип чораан дарга чок болган-дыр» — деп өөм иштин чугаазы менээ анык-биле дөмөй дегген.

Кижилерниң амыдыралчы оруу от-боттарыга дөмөйлөшпөс болар. Чуртталганың делгем дала-ныче шымнып кирип турунда оруунга ак сагыштыг, езулуг эриг арлыг, ада сеткилдиг удуртукчулар таваржыр болза, сээң аксың кижилер. Шак ындыг удуртукчу мээң уумга таварышкан, оң дугайын кижир дээр болза, бүдүн ном-даа олур, мен кысказы-биле чугаалап рейн.

1970 чылда дээди өөредилге рин көдээ ажил-агый талазы-ле эртемниг дооскаш, Тыва-мче нып келгеш, аңгы-аңгы ажил-ыларга бригадирлеп, ферма эр-пекчилеп, зоотехниктеп келдим. 74 чылда Тес-Хем райкүүс-мунун көдээ ажил-агый эргеле-ниң зоотехниктинге ажилдап тур-мен. Партия райкомунун бирги секретарына Партизан Түлүшевч Дамба-Хуурак соңгуткан чүве, ни, бөдүүн специалист кижини, дарга бодунун ажилдаар ка-нединче үргүлчү чалап, көдээ ажил-агый айтырыгларының тала-биле чугаалажып, сүмележи-п турган. Дарганың салган айтыры-гына шыдаар шаам-биле ха-ылап турдум. Мээң кылып кел-ажылымдан, оң айтырыглан-га харыыларымдан көдээ ажил-агый талазы-биле шору би-лиг деп үнелээни ол боор, 1977-да «Тес-Хем» совхозун ди-торлаарын сүмелзэн.

Шын сеткилим-биле ол санал-ойталап эгеледим. «Чүгүл-онда эвес, бүдүн республикада улуг дээр ажил-агыйларның би-зи-дир, ону удуртуруга белен-мен, дарга» — деп уjur-чөвүн

тайылбырладым. Бирги секретарь мээң удуртанышкынымны хүлээп албаан: «Сен дег кадрлар ажил-агыйлар удуртпас болза, кым кылыр боор, баштайгы үеде берге болуру чугаажок, дузалажыр бис» — деп бүзүрелдиг чугаалаан.

Чөпшээрэжир ужурга тава-рышкан мен. Шынап-ла, ажил-агый удуртуру эгезинде амыр эвес херек болган. Оң кадында 1977-78 чылдарның кыжы дыка берге бол-ган. Партизан Түлүшевч сөглээн сөзүн ээлээн. Чеже-даа чайы чок болза, совхозка бо-ла кээр, мээң-биле малчыннарны кезип, кышты канчал менди алып алырының та-лазы-биле айтырыгларны малчын-нарның боттары-биле сүмележи-п, совхозтун удуртулгазындан кан-дыг дуза херегин олардан айтырып алып турган. Оон чанып келгени-висте ол бүгү чүүлдерден кандыг түннелди мээң үндүреримни, чүнү канчаарымны аажок таптыг айтып бээр. Удуртулганың арга-дуржул-газынга мени өөредип турганы ол. Кады кылган үнүүшкүнүвүстүн түннели-биле кандыг ажилдарны кылганымны дараазында кээп база хынаар, чамдык чүүлдерни эртти-рипкен боор мен, ындыг-мындыг деп ажынып-хорадап турбас, аажок эпиг сургаар, шын орукче углап-баштап бээр дарга чүве.

Баштайгы чылды Партизан Түлүшевч совхозту мээң-биле кады «директорлап эрттирген» деп чугаалап болур. Удуртукчу ажилга чаңчыгарымның чылы ол болган. Ажил-агыйның экономи-казын сайгарарында-даа өөренип алдым, чон-биле ажилдаарының аргаларында-даа шингээттим. Ол бүгү дагдыныкчым Партизан Түлүше-вичиниң ачызы чүве.

П.Т. Дамба-Хуурактың детким-чези оң-биле кызыгаарлаттын-маан. Чоорту мени партия рай-комунун, оң соонда бюронун кежи-гүнүгге база соңгуп турду. Ол хей-ниити-даа болза, районну удур-туруга кижир хүлээлгелер бо-лур. Аңаа чыып алган дуржулгам

улаштыр ээлеп келген албан-ду-жаалдарымны чогумчалыг күүсе-диринге улуг деткимче болган дээрин чугаалаар апаар. «Кажан-бир шагда бо албан-дужаалдан хосталыр апаар болгай мен, мээң орнумга ажилдаар кылдыр Нак-сыл-оол Чадамбаевичини сүмел-ээр мен» — деп, бирги секретарь чоок кижилеринге чугаалап орган деп сураг-даа дыңнаан мен. Ажил-амыдырал даргамның күзели-биле болбаан, мени Бай-Тайгаже «ок-тапкан», көдээ ажил-агый эргеле-лин удуртуп кылдыр. Бо хензиг факт Партизан Түлүшевчинини мени деткип, мээң бүзүрөп чо-раанының демдээ болур. Ол дээш аңаа бүгү назынымда өөрүп чет-тирип чоруур мен.

Оон соонда чылдарда Бай-Тайга районнун көдээ ажил-агый эргелелин удуртуп, кожууну дар-галап, оон соонда Кызыл кожуу-нун удуртуп келген мен. Бо ажил-дарга чедип алган чедишкинне-римге П.Т. Дамба-Хуурактың арга-сүмезиниң үлүг-хуузу улуг болган дээрин айтыр апаар. Чамдыкта ажил-агый айтырыгларын шит-пирлээри бергедей бээр, «Пар-тизан Түлүшевч болза мону кан-чалтар ирги?» деп бо-ла боданыр турган мен. Оон соонда ужуражып келгеш, бодумнун ажил-амыдыра-лымны аңаа чугаалап, арга-сүмезин ам-даа айтырып, шак-шагы-биле чугаалажып орап турдувус. Оон дузаарга, чазык чоруу, билдили, кижилерге кичээнгей бүгү назы-да ол хевээр артып калган чораан.

Амыдырал деп чүве ындыг болур-дур. Ол хире хүндүлөп чо-раан даргамның «адының бажы хоя» бээр, ону сөөлгү орукче үдөп шыдавайн барганымга аажок хомудал чор мен. Оон чырыткы-лыг адынга тураскаал болдурары-биле бо хензиг чүүлүмнү бижидим.

Наксыл-оол ООРЖАК,
Советтер болгаш ажил-агый
органның хоочуну.

АЖЫГ-СУГ азы

ҮҮР-САЙЫР АРЖААНЫ

Чаа-Хөл кожуунун девискээринде Ажыг-Суг азы Үүр-Сайыр аржааны бар. Оң шын ады Үүр-Сайыр чүве. Амгы үеде чон ону Ажыг-Суг аржааны деп адап турар. Оң суу, шынап-ла, ажыксыг амданныг, хайындырага, ирий бээр. Шай хайындыртынмас суглуг аржаан. Ижер сугну өскээртен алып апаар. Аржаанның суунда демир холуксаазы элбек болган ужурунда оң девискээринде хая-даш, хөзүн, дагырык демир дег, кызыл өңнүг.

Мен Үүр-Сайыр аржаанынга өөм ишти-биле 4 чыл ажыг улай бир-бир ай дургузунда кирип эм-ненгеш, каң кадык кылдыр сөгзэн мен.

Ам дыңнааным мындыг бир төөгүнү маңаа бижип көрей.

1936 чылда Тыва Арат Респуб-ликаның бир улуг албан-дужаал-дыг удуртукчузунун өөнүн ишти хоочурап аарааш, арып-доруп баксыраан. Ону эмнедир-биле Москваже чорудупкан чүве-дир. Москвага профессор эмчи ону хү-лээп алгаш, аарыг кижилер чуга-алажып тура: «Кайы чурттан кел-ген силер?» — деп айтырган. «Тыва Арат Республикадан келген мен» — деп харыылаарга, улуг профес-сор белиңней бергеш, тудуп турган херекселин ышкыныпкаш: «Чүге бээр кел чыткан силер? Силерниң чуртуңарда Үүр-Сайыр деп мине-ралдыг суг бар. Ону мен 1904-1905 чылдарда шинчилээш, оң суунун эм шынары делегейде бирги черде турар деп тодараткан мен. Оң суу Чехословакияда Карлово, Герма-нияның Баден-Баден, ССРЭ-ниң Кисловодскиден артык эм шына-ры. Аңаа барып эмнедирин сүмел-еп тур мен» — деп чугаалааш, шин-чип-шинчип, эм-таң берген. Төрзэн Тывазыңа келгеш, Чаа-Хөлдүн Үүр-Сайыр аржаанынга экирип сөгзэн дээр! Бо төөгүнү Тыва АССР-ниң Чырыдышкын яамы-зының сайыды турган Б.И.Болдур-оол даргадан дыңнаан мен.

Мээң бодумнун Ажыг-Суг ар-жаанынга эмнекен төөгүм мын-дыг. Эрткен чүс чылдың 50 чыл-дарында уругларым аарыг бээр, оларны эмчиледип, азырап тургаш,

боттарывыс база аараан бис. Уругларывыс дораан сегий берген. Өг-бүлө-биле хоочурап аарааш, гастрит, колит деп хоочураан аарыглыг апарган бис. Арып-доруп баксыраанывыс кончуг турган. Эмчилер ижин кислотазы эвээш-тир дээр. Үүр-Сайыр аржаанын ижин-баар, хан аарыг эмнээр аржаан деп дыңнааш, аңаа 4 чыл улай киргеш, каң кадык кылдыр эттинген бис. Мен шериге 3 чыл 6 ай консервалыг чем чип чорааным ижинге багай салдарлыг болган хире. Бисти Пала деп эмчи эмнеп турган чүве. Сөөлүнде бисти шинчип көргеш: «Ижин-шөйүн-дүнөр кадык болган-дыр. Канчаар эмнедип алдыңар?» — деп айтыр-ган чүве. Төөгүвүс чугаалап бээр-виске: «Шын кылган-дыр силер. Мен база ол аржаанны чалап алгаш, ижип турар кижилер мен» — дээр.

Ажыг-Суг аржаанынга эмнедип турувушта Украинадан бир эр кижилер эмнедип турду. Оң бүгү мага-бо-ду экзема деп аарыг-биле шып-тыгган. «Кадайым мени каапкаш, дезе берген» — деп чугаалаар чү-ве. Ол Ада-чуртун Улуг дайыны-ның киржикчизи кижилер чораан. Баштайгы ээлчегде-ле оң эт-кежи арыг апарганын сактыр-дыр мен. Мени куспапкаш, силгип, аржаанче, дагларже көрүп алгаш, тейлеп, чалбарып турган. Үш чыл улай аржааннааш, сегип экиргеш, өөрүшкүлүг чанып чорупкан чүве.

Тываның байлаа хей, онза оранның бадыткалының тодаргай кижиктери бо-дур.

Арбычыга ДАРЖАА,
хоочун башкы.

Шажын болгаш ниитилел

АК-БЕДИК БААРЫНДАН ЫДЫКТЫГ ТЫВЫШ

2010 чылдың сентябрь айда Чөөн-Хемчик уунун төвү Чадаана хоорайның мурнуу-нын чүгүнде турар Ак-Бедик азы Баян-а деп ада-өгбелерниң шаандан турап чорааны дага хой кадарып чорааш, эжек хая баарындан онзагай деп арым, эрткен чүс чылдың 30-40 чыл-ында лама-башкыларның чажырып, каап каан эт-херекселдериниң бирээзи-рооп чадавас бир ужу сына берген Очур херекселди тып алдым.

Берге чыткан ук тывыштың чанынга олу-лгаш, баштай көөрүмге, көксүмээр өң-болган. Бүзүркесеведим. Ыдыктыг хе-елдин черге хөмдүне берген талазында ужу шуут чок болган. Бодап көөрүмге, ле болза, чаас-чайыктан чер кырынче-п келген ийикпе, азы хей үениң эртке-ен бир-ле черден баткаш, сына берген-зас деп бодаан мен. Тывылган херек-иң орнун хол-биле биче када казып-ун оралдаштым-даа, ынчалза-даа оон-ел үнмээн, адаанда кадыг хая-даштыг-ан. Тывылган эттиң хемчээли: узун-6,5 сантиметр, доора дурту 2 санти-Эге дээрзинде бодумга бүзүркес-

вейн, ону ылавылап, суйбап көрдүм. Мөң-гүнден азы честен кылдыгган херексел бе, кандыг дарганның кылган эди ирги?

Төөгүден алырга, Төвүттө Будда башкы-ның ийи омур-хевири бар. Бирээзин— Непал-дан, өскезин Кыдаттан эккелген. Тыва аттар-да Норбу, Настык, Анчымаа, Дарый, Дүү-Дарый, Долума, Очур, Идам, Базыр, Чадам-ба дээш, бурган аттары болгаш сарыг ша-жынның ыдыктыг херекселдери-биле адаан кижилерниң дугайында барымдааларны со-лун-сеткүүлдерден номчуп, харын-даа ын-дыг аттарлыг кижилер-биле аралажып, кады ажилдап чораанынга чоргаарланмас аргам чок. 1975-1976 чылда Аныяк-Хөндергейниң Өргээлиге кырган өгбениң өөнге ачам-биле аалчы бооп барып чораанывысты сактып келдим. Ачамның даайы боор ол кырган-ачайны Балдаң ирей дээр. Шору эр апарга-нымда Чадаана хоорайда база-ла ачам-биле чажыт чыгы Балдаң өгбенистиң оглу Очур Долаанның чурттап турарын дыңнаан мен. Балдаң-Лхамо — Шагаа дүнезинде моорлап келир бурган. Шагаа дүнезинде ол бүгү өг-лерге кирип, кижилерни ончалап четчелээр. Мындыг кижиктиг бодулар сагыжымдан

ыраваан. Каш хонук хой кадарып, ээлчээмни доозупкаш, Чадаанага чедип келдим.

Очур—шажынчы херексел. Очур-Маанай бурган. Шажын талазы-биле билиглеримни улам-на быжыглап, тайылбыр номнарны тып алгаш, номчуп таныштым. Ийи дакпыр кас-демдек хевирлиг Очур (Ваджра, азы Вишва-Ваджра, Доржу, азы Настык-Доржу) Амога-сидхи болгаш өске-даа бурганнарның хе-рексели.

Чадаананың Алдыы-Хүрээзинге Тываның Камбы-ламазы Джамбел-Лодой башкыга таварылга бооп, аңаа келгенде, таваржы бердим. Ол мээң тывыжымны казып көргеш, Чадаананың Үстүү хүрээзинин музейиниң экспонаттарын чыып турарын дыңнадып, аңаа дузаарын сүмелээш, мындыг тайыл-бырны кылды: «Очур тып алыры дээр, арга тып ап турары-дыр. Үстүү оранның Бур-ганнары силерге ээ көрнүп, кандыг-ла-бир күчү-күштү хайырап турары ол ийин. Очур чаңгыс, азы ийи болур. Ийи талалың Настык-Доржу дээр. Бурган херекселдерин Төвүттүн Непалдын, Индияның болгаш бу-рунгу Тываның дарганның соп кылып тур-ганын. Бистиң өгбелеривистиң кылып тур-

ган ажилдары эпиг болгаш бичежек, си-лерниң бо тып алган эдирни, бодавыже, тыва дарганнар шуткуп кылган эт-тир. Дөрт талазында Улулар дылы-биле ортузунда Сүмбер-Уула тейни тудуп алган Бурганнар-га өргүп турар, оң мурнуу чүгүнде Чамбы-дип, а арткан үжү өске диптер болур. Оң адаанда Алантос чечекти сиилбээр болгаш дап-дал ортузун ылгап турар тускай хээлер болгаш төгерик, а оң өске-бир талазы чок-тур. Бир эвес бо херекселди тып алган че-риңерни таптыг шинчилеп көөр болза, шыг-жавыр бар бооп чадавас. Тыва дарганнар бурган херекселдерин, ийе, бо этти дижи, бичежек кылдыр кылып каан, кыдыында хээлерин безин эскерип көрүңер даан, хойлап алгаш чорурунга эпиг болуп турар. Ынчангаш тыва дарганнарның уран чүүлү, оларның сайзыралы ол үеде бедик бооп турганы билдингир. Ховар этти тып алганы-нар дээш амы-хууда байыр чедирдим».

Бо чүүлүн автору Чадаананың Үстүү хү-рээзинде ажилдап турар Джамбел-Лодой башкыга ада-өгбелериниң дагылгалыг чери Ак-Бедиктен тывылган (азы Баян-Уула, Баян-Дугай база Баян-Тала деп черлер атта-рын Кегзэн-Башкы Тывага эрткен чүс чыл-дың эгезинде кээп чорааш, адап каан. Ав-торнун тайылбыры). Тывышты хүлээдип берген.

Вячеслав МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

2011 чылда чоннуң байырлалы Шагааны эрттирериниң талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

Ийн хемниң белдиринге даң хаязын уткууру база «Саң салыр» езулал — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыңа февраль 3-те, 5-6 шакта;

Уруглар болгаш элэдилер ортузунга оюннар болгаш мөөрейлер — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыңа төп шөлүңге февраль 3-те, 12.00 шакта;

Шагаа-2011 байырлалыңа тураскааткан аныяктар ортузунга шыдыраа маргылдаазы — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыңа февраль 3-те, 11.00 шакта;

Бильярд маргылдаазы — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыңа февраль 3-4-те, 12.00 шакта;

Стол теннисинге маргылдаа — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыңа февраль 5-те, 12.00 шакта;

Эр болгаш херэзжен улус аразынга спортчу эстафета — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыңа төп шөлүңге февраль 6-да, 12.00 шакта;

Шагаа байырлалыңа тураскааткан хөглээшкин-өөредиглиг байырлал — Уругларның өг-бүлө номчулга төвүңге февраль 3-те;

«Тыва кыс кижиниң каасталгалары, хевн» деп стендиниң презентациязы — К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказыңа февраль 4-те, 14.00 шакта;

«Шагаа-авыс-даа моорлап келди, чамбы-дипке чалбарылы» деп стенд — К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказыңа февраль 1-ден 15 хуннеринде;

Кызылдың №2 ООШ-туң 4-кү классчыларыңа «Мен тыва мен» деп кичээл — К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказыңа февраль 5-те, 10.00 шакта;

Кызылдың школарыңа «Маша биле Витяның Чаа чылда ужуралдары» деп уран-чечен кино (чагыг езугаар) — А.Пушкин аттыг национал библиотекага февраль 4-те, 12.00 шакта;

Кызылдың школарыңа

рынга «Простоквашино» деп мультфильм (чагыг езугаар) — А.Пушкин аттыг национал библиотекага февраль 5-те, 12.00 шакта;

Кызылдың школарыңа «Скифтерниң алдыннарының изи-биле» деп барымдаалыг кино (чагыг езугаар) — А.Пушкин аттыг национал библиотекага февраль 6-да, 12.00 шакта;

«Шагаа-биле, уруглар!» деп өөредилге-оюнуг программа — М. Горький аттыг библиотекага февраль 2-де, 13.00 шакта;

«Шагаа — чаңчылдар болгаш езулалдар» деп байырлалдың хөглээшкинниң программасы — Кызылдың №4 школарыңа февраль 11-де, 13.00 шакта;

Мөргүл номчулгазы — Тываның күрүне филармониязыңа, Улусчу чогаадылга бажыңыңа февраль 2-де 21.00 шактан февраль 3-түн 05.00 шакка чедир;

Симфониктиг оркестриниң 2011 чылдың Шагаа байырлалыңа тураскааткан байырлал концерти — Тываның күрүне филармониязыңа февраль 4-те, 16.00 шакта;

«Цирк силерге хүлүмзүрүп тур» деп эстрада-цирк программасы — Тываның күрүне филармониязыңа февраль 5-те, 14.00 шакта;

Дириг хөгжүм клувунуң байырлал концерти — Тываның күрүне филармониязыңа февраль 6-да, 16.00 шакта;

«Шаг чаагай, Шагаа чаагай! Курай-Курай!» деп байырлалдың театржыткан көргүзүү — Арат шөлүңге февраль 3-те, 12.00 шакта;

Спортчу-массалыг хемчеглер, национал оюннар мөөрейи — Арат шөлүңге февраль 3-те, 12.00 шакта;

2011 чылдың Шагаазыңа тураскааткан театр артистериниң байырлал концерти — Хөгжүм-шии театрыңа февраль 3-4-те, 17.00 шакта;

«Кыс-халыыр» деп тоолчургу шининиң баштайгы көргүзүү — Хөгжүм-шии театрыңа февраль 5-6-да, 17.00 шакта;

«Тоолайга аалдап чедер» деп уругларга театржыткан көргүзүү — Улусчу чогаадылга бажыңыңа Аныяк көрүкчүлөр театрыңа концерт залыңа февраль 3-те, 14.00 шакта;

«Тоолай бодунуң эштерин уткуп тур» деп темалыг кечээ — «Енисей» ХКБ-ге февраль 3-де, 15.00 шакта;

Кызыл хоорайда чурттап турар национал чоннарның киржилге-биле «Шагаа-биле» деп концерт программасы — Орус культура төвүңге февраль 4-те, 15.00 шакта;

«Тоолай чылын уткуушаан, доктааш дивейн бурунгаар-ла!» деп концерт программасы, национал оюннар мөөрейи — Улусчу чогаадылга бажыңыңа февраль 3-те, 18.00 шакта;

«2010 чылдың ырызы» — Улусчу чогаадылга бажыңыңа февраль 4-те, 18.00 шакта;

Республиканың школары ортузунга олимпиаданың хаашкыны, тилекчилерни шаңнаары — Улусчу чогаадылга бажыңыңа февраль 5-те, 10.00 шакта;

Тыва эстраданың аныяк артистериниң «Шагаа-биле» деп концерти — Улусчу чогаадылга бажыңыңа февраль 6-да, 15.00, 18.00 шактарда;

Национал оюннарлыг «Шагаа-биле» деп байырлал концерти — Кызылдың уран чүүл колледжизиниң залыңа февраль 3-те, 14.00 шакта.

Спортчу маргылдаалар 18 харга чедир аныяк мөгелерниң хүрежи — «Херел» спорт залыңа февраль 1-де, 14.00 шакта;

Улуг мөгелер аразынга хүреш — «Сүбедей» СК-ге февраль 2-де, 16.00 шакта;

Тевек теверинге, аргамчы октаарыңа маргылдаа — «Сүбедей» СК-ге февраль 2-де, 11.30 шакта;

ТР-ниң бирги чери дээш чаадырыңа маргылдаазы — «Ирбис» СК-ге февраль 4-6 хуннеринде;

1994-1995 чылда төрүттүнген элэдилер ортузунга ТР-ниң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазы — «Херел» спорт залыңа февраль 5-6 хуннеринде;

ТР-ниң бирги чери дээш бокска маргылдаа — «Сүбедей» СК-ге февраль 3-6 хуннеринде;

ТР-ниң кубогу дээш кожууннар аразынга тыва хүреш маргылдаазы — «Сүбедей» СК-ге февраль 2-де 12.00 шакта;

«Тулган мөгө» деп ат тыва хүреш маргылдаазы — «Сүбедей» СК-ге февраль 2-де 16.00 шакта.

Борис Исакович ТАТАРИНЦЕВ

Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дирекциязы, эртем ажылдакчылары, Тываның күрүне университетиниң ректордады Тываның база Россияның ат-сурагылыг эртемдени, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва Республиканың эртем болгаш техника талазы-биле күрүне шаңналының лауреады, филология эртемнериниң доктору, профессор, ТГШИ-ниң кол эртем ажылдакчызы Борис Исакович Татаринцевтиң мөчээни-биле өг-бүлөзине, чоок кижилеринге, өөреникчилеринге, кады ажылдап турар эш-өөрүңге ханы кажыдылды илередип тур.

Б.И. Татаринцев 1939 чылдың октябрь 4-те Соңгу-Казахстан облазының Петропавловск хоорайында төрүттүнген. Ортумак школыны Новосибирск хоорайга дооскаш, Новосибирскиниң күрүнениң башкы институтунун төөгү-филология факультетин 1963 чылда дооскан. 1964 чылда ССРЭ-ниң РАЭ Сибирь салбырының төөгү, филология болгаш философия институтунун (Новосибирск) «Түрк дылдар» деп мергешилдин аспирантурасынче кирип алган. Эртем талазы-биле оон удуртукчузу профессор Е.И. Убратова болган. «Орус болгаш моол дылдарның лексиказының амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг системасын салдары» деп темалыг кандидат диссертациязын 1968 чылда камгалап алган.

Б.И.Татаринцев үр үе дургузунда дыл секторунун улуг эртем ажылдакчызы (1968-1975 чч.), словарьлар секторунун эргелекчизи (1979-1978 чч.), институттун эртем секретары (1979-1996 чч.) болуп, а 1996 чылдан бээр дыл секторунун кол эртем ажылдакчызы бооп ажылдап келген. 1989 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының дыл эртемниң институтунга «Тыва дылдың сөстөрүнүн уткаларының харылзаалары болгаш хамаарылгалары» деп монографияга

Ш.В.Кара-оол, Ш.С.Иргит, С.И.Тен, А.П.Дамба-Х.А.Монгал, Д.И.Оюн, В.Т.Ховалыг, А.М.Потапова, К.А.Бич, С.О.Ондар, О.Д.Натсак, О.О.Иргит, М.П.Монгуш, О.М.Хоч, Ч.М.Доржу, В.Д.Март-оол, М.М.Б.Харунова, Е.Д.М.М.Х.Маннай-оол, Д.А.Монгуш, С.М.Биче-оол, Н.М.Мол, А.К.Кужугет, В.Ю.Сузукей, С.М.Орус-оол, З.Б.Самдан, Л.С.М.С.Ч.Донгак, Н.Ч.Серээдар, М.А.Хадаханэ, М.В.Бавуу-С.Н.Д.Суванди, К.Б.Доржу, Е.М.Куулар, Л.С.Кара-оол, Н.М.А.С.Шаалы, Г.И.Принцева.

Тываның күрүне университетиниң тыва болгаш ниити эртемнериниң кафедрасының профессору чораан, «Университет хундүлүг профессору» деп аттың эдилекчизи, филология эртемнериниң доктору, профессор, Тыва АССР-ниң эртем алдарлыг ажылдакчызы

Борис Исакович ТАТАРИНЦЕВТИҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон өөнүн ишти М.П.Татаринцев оглунга, чоок улузунга ханы кажыдылды илередип тур бис.

Тыва дылдың байлак, тывызыксыг сөс курлавырын шинчилээ делегей чергелиг деңнелге көдүрүп, чүгле тыва дыл эртемниң харын түрк дыл эртемниң сайзыралыңа кириген үлүг-хуузу үнү четпес. Ол Сибириниң түрк чоннарының дылдарын шинчилээр мергешжилдиг эртем ажылдакчыларын, тыва дыл болгаш чон башкыларын белеткээринге бодунуң үлүүн кириштирип чор Оон чырык ады өөреникчилериниң, коллегаларының чүрөктер кезээ мөңгөде артар.

Филология факультетиниң коллективи болгаш студенттери, тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедр

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкараар килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы Лидия Бүрбүевна Куулардан Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы сумузу, Чылбак кудумчузунда, бажың №8/1 дугаарлыг, көдээ черлерден ниити шөлү 854 дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртталга

бажыңын тудары-биле 5 (беш) чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришишкин киргенин сонургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдиришишкинни дараазында адреске хүлээп ал турар: 668150, Тыва Республика, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, 6.16, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкараар килдизи.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8470. Чагыг 9. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакред" Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304
Россия Федерациязының Парлапта, телерадио-дамчыдылга болгаш масса коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибир регионна аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май те эде бүртүктээн.
Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодаалда редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыптыг саннары бол өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.